

88
2 (F)

अथ

(गुणवरवण्डाचिन्तामणिदीधितिविवृतिः)

88
2 (F)

जयरामप्रणीता

Gunakhand Chintamani
Dīdhitī Vivṛitti

2102

३० टी०

संयोगनाशकत्वेनैकैर्जनिता विभागवतो निश्चलमहीरुहादेगनादिसंयोगनाशप्रसंगात् एवं च संयोगोत्पत्तिकाले प्रापशः केनचिद्विभा
गसंभवात् संयोगेषु भूतानां कल्पमापद्येतेत्याशयः । न चैतावतानां शरीरभूतसंयोगव्याप्यस्य विभागस्य तन्नाशकत्वं प्राप्तेऽपि च तत्र समवा
येनावच्छेदकतया ना - छः यत्र चरणवच्छिन्नशरीरस्य मूलावच्छिन्ने तत्रावेकः संयोगोऽन्तरं परः करावच्छिन्नस्य शाखावच्छिन्ने तत्र कर
मात्रावच्छिन्नशरीरकर्मजशरीरतरुविभागात् चरणवच्छिन्नशरीरतरुसंयोगस्य नाशपत्तेः न चैषा यतिश्चरणतरुसंयोगाच्चरणव
च्छिन्नशरीरसंयोगांतरोत्पत्तिस्वीकारादिति वाच्यं तादृशविभागसमकालोत्पत्तिकतादृशसंयोगस्य भूतिकतापत्तेः एतेन नाशसं
योगव्यापको विभागेनाशक इत्यपार्तसमवायेन व्यापकत्वे उक्तदोषात् अवच्छेदकतया तत्रैकानां वयवावच्छिन्नशरीरादिकर्मजनितसं
योगस्यैकावपवावच्छिन्नशरीरकर्मजविभागेनाप्यनाशपत्तिः नात्यन्तितक्तकरचरणावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगद्वयस्य सर्वावप
वावच्छिन्नशरीरकर्मजविभागेनाप्यनाशपत्तेः तत्र चरणवच्छेदेनैकस्यैव विभागस्य स्वीकारादिभागद्वयकल्पने गौरवात् स च कस्यापि
संयोगस्य नावच्छेदकतया व्याप्य इति चेन्न स्वजनकसंयोगस्यैव विभागनाशत्वात् प्रतियोगितया संयोगनाशे जनकतया विभागस्य हेतुत्वादि
- च प्रागुत्पन्नविभागस्य नाशिसंयोगनाशकत्वमित्याशयः एवं पूर्वदेशसंयोगसामान्यस्यैवोत्तरसंयोगविरोधित्वेन तस्य शाखाकर्म

एव०

राः पाणिकर्मति - अवयविकर्मसादेयाचदवयवकर्मनियतं इति मते पाणिमात्रेऽभिधाताद्युत्तरं सर्वविच्छेदेन शरीरमिधातादि
जं कर्मबोधं न तु प्रयत्नजन्यं एकप्रयत्नान्यवधानेन द्वितीयप्रयत्नस्य दुर्घटत्वात् एकेनैव प्रयत्नेन पाणिकर्मजनोत्तरं पाणिकर्मसम
कालोत्पत्तिकशरीरे कर्मसंभवत्कबोध्यः नन्विदं यावदवयवकर्मोत्पत्तिर्नियतेति मतेन संभवति शरीरकर्मनुत्तरावैक्यं चेत्साशयेना
ह पाणिशारवासंयोगेन वेति यद्यपि शरीरकर्मजविभागसमकालं शाखाकर्मोत्पत्तावपि षट्क्षणावस्थापिसंभवति तथाप्यवयवपरं
परावृद्धिक्रमेणाधिकक्षणावस्थितिप्रक्रियाव्युत्पत्तायैव मुक्तं यत्तु पूर्वसंयोगमात्रं न विरोधिशरीरादौ तत्वादि संयोगे सत्येवोत्तरसंयोग
तकिंतु निःक्रियसंयोगइत्यंच शरीरविभागकालेशाखाकर्मोत्पत्तौ शाखाकर्मपूर्वसंयोगनाशकालेशरीरसंयोगोवाच्यस्तदाच शरी
रस्य सक्रियतया तत्संयोगस्याप्रतिबंधकत्वात् चतुर्ष्वक्षणावोत्तरसंयोगः संभवतीति न क्षणावृद्धिः शाखाकाशविभागकाले पाणिशा
खासंयोगे तु तज्जन्मशरीरसंयोगकाले पाणिक्रियानाशान्तदुत्तरक्षणे च शरीरक्रियानाशात् पाणिशरीरसंयोगो विरोधित्वात् क्षणाद
पश्चित्तत्त्वं निःक्रियेत्यतदभिमुखक्रियाभूमेत्यत्रेवाच्यतमो प्रकृतऽन्याभिमुख शरीरकर्मस्वीकारसंभवादिति परंपरेति शरीरं भू
परमाणु पूर्वसंयोगनाशकालोत्पन्नस्यापि शाखाकर्मराः षट्क्षणावस्थितिरेव तत्परमाणुशाखासंयोगाद्युगपदेव क्षणकादिशरीरस्य

३० टी०

प्येतेन शास्त्रासंयोगात् क्षराद्यस्यैव वृद्धेः कर्मणोऽप्यवृत्तित्वानुपगमेव पुक्तमप्याऽगुल्यवपवादिसंयोगोत्तरं शरीरादौ विलंबेनैव सं
योगेतरासंपुक्तत्वप्रत्ययापत्तेः । कर्मणोऽप्यवृत्तित्वेन परमावदिक्रियोत्पत्तिकाले तदवच्छेदेन शरीरेऽपि कर्मोद्भात् क्षरात्मात्रवृद्धि
रेवेत् क्षरात्मात्पर्यवोरर्थः न चैवमपि परमावदिवृद्धेः शविभागकालोत्पत्तेश्चास्वा कर्मणाः सप्त क्षरात्मापिता कर्मणोऽप्य
वृत्तित्वोपगमचषः क्षरात्मापिता संभवति किंच शरीराभक परमावदिवृद्धिशरवा संयोगात् घणुकादिशरवा संयोगकाले घणुका
दौ घणुकाद्युत्पत्तिस्वीकारेऽधिक क्षरात्मापिता संभवत्सभिप्रेसाहो दार्ढ्यं तस्य लक्ष्मिपूर्वसंयोगनाशकालेश्चास्वा कर्मस्वीकारे घणुका
कर्मणुकादीनां सर्वेषां विद्यमानत्वे चेत्यर्थः ननु शास्त्रांगुली संयोगात् द्वितीय क्षरात्मापिता संयोगवद्ध क्षरात्मापितांगुली संयो
गोपि नापत्ते तत्र शास्त्रा कर्मणा शरीरपर्वतशास्त्रा विभागेऽपि वृक्षपर्वतांगुली संयोगस्य चिरावस्थानं स्यात् न च शास्त्रांगुली संयोगा
त् वृक्षांगुली संयोग एक एवेति वाच्यं वृक्षपर्वतपरंपरावपवशास्त्रायाः संयोगान्ना संयोगसंभवात् शरीरवृक्षारंभक परमात्माः संयो
गस्थले सुतरामित्यत्राह संयोगेनेति तत्रां गुली शास्त्रा विभागाद्युपदेव वृक्षपर्वतांगुली विभागो साहचर्यानुभवविरोध इति भावः
यत्तु शास्त्रांगुली संयोगे द्वितीय क्षरात्मापिता शरीरपर्वतशास्त्रा संयोगेऽपि शास्त्रांगुली विभागजविभागक्रमेणैव तेषां नाशो क्षरावृद्धिर्भवत्येवेत्यत्रा

राम०

हसंयोगेनेतितन्नशरीरपर्यंतशरवाविभागस्पर्शाकर्मणोवसंभवात्मतभेदेनेतिकारणमात्रविभागस्परिपेक्षस्यैवकारणकारणविभा
गहेतुत्वेपंचक्षरास्थापित्वंप्रागुक्तसंयोगनाशापेक्षस्यतत्वेषदक्षरास्थापित्वंरम्यनाशापेक्षस्यतत्वेसप्रक्षरास्थापित्वंकपालक्रियाकपा
लद्वयविभागः कपालद्वयसंयोगनाशोद्व्यनाशः कपालकाशादिविभागः कपालकाशादिसंयोगनाशउत्तरदेशसंयोगइत्येवंक्षराचक्षि
रितिभावः उपदर्शितइतिकर्मणिक्रमेणशरीरपूर्वसंयोगनाशः शरवापांचकर्मण्येकः कालइत्यादिनोक्तशरवाशरीरविभागकालेह्य
र्षः एतकालेऽमूर्तसंयोगासंभवाद्दमूर्तान्तरेनेतितन्मूर्तकर्मजेतिशेषः पूर्वपूर्वेतिविभागान्वयिविभागः शरवाकर्मणोववोध्यः उ
त्तरोत्तरेतिसंयोगान्वयिसंयोगस्तत्तन्मूर्तकर्मजोस्तत्रतकालेतादृशसंयोगेनकल्प्यतेफलवलादितिभावः ननुयत्रशरवाकर्मणावि
भागकालेगुरुतरकठिनपर्वतादिनासंयोगेनप्रतिबंधान्नोत्तरसंयोगस्तत्रस्वजन्मसंयोगस्यानाशकस्याभावात्कर्मणोपावदाम्यमवस्था
नेत्यादितिस्वोत्तरवर्तिसंयोगएवकर्मनाशकोवाच्यस्तथाचशरवादिकर्मणोद्वितीयक्षराणोत्पन्नशरीरादिसंयोगेनैवनाशोद्विलक्षणा
स्थापितैवोक्तस्थलेनचशरवादिकर्मणास्वजन्मविभागाधीनगगनादिसंयोगनाशमपेक्षगुरुतरपर्वतेनैवसंयोगांतरंजन्मतेअतएव
तदुभयसंयोगजसंयोगंप्रत्येवधारावारणापतदुभयसंयोगेनविरोधित्वंकल्प्यतेइतिवाच्यंकर्मजसंयोगेपूर्वदेशनिष्ठसंयोगमात्रमवि

ਪ੍ਰ. ੮੧.

रोधित्वात् एतेन गुरुतरपर्वतावच्छिन्नाकाशादिना समवेवोत्तरसंयोगात्तेनैव तत्कर्मनाशस्य व्यपास्तं पूर्वदेशसंयोगे सत्याकाशादिनापि संयोगा
दस्य धाद्वितीयभरणोत्तराकाशादिसंयोगात्कर्मनाशो मूर्तसंयोगो दुर्विदः स्यादिति चेन्न तदवच्छेदेन तेन पर्वतेनैव विभागात्पूर्वं संयोगनाशे सं
योगांतरोत्पत्त्या तत्कर्मनाश इति हि कृन्तुक्तक्रमेण कर्मणाश्चिरावस्थानमनुपपन्नं पूर्वसंयोगस्योत्तरसंयोगप्रतिबंधकत्वे मानाभावा
त्तत्त्वव्यक्तित्वविशिष्टतत्त्वव्यक्तिकर्मजसंयोगं प्रति तत्त्वव्यक्तिकर्मजविभागस्य हेतुतया परमाणोः पूर्वापरदेशवृत्तितापत्तेर्निरस्यता
त्पूर्वसंयोगसामान्यभावहेतुत्वं तु अग्रे निराकर्तव्यं न च कारणकारणसंयोजन्यकार्ष्याकार्ष्यसंयोगधारावारणपतदुभयसंयोगं प्रति
तदुभयसंयोगोऽवश्यं विरोधी वाच्यः तथा च ज्ञानशब्दादिकं दुर्विदमापद्येत मनोभेष्यादिकर्मणां द्वितीये वा भरणोत्तरासंयुक्तप्रभादिदेश
संयोगमुत्पाद्य विनाशादात्माकाशादिसंयोगसंभवात्तद्विद्वितीयेन तौ पेवाभरणोत्तराकाशादिसंयोगजननसंभवः आत्माकाशादिसं
योगस्य तदा विद्यमानत्वादिति वाच्यं तज्जन्मात्मसंयोगस्यैव विशिष्यमनः कर्मनाशकत्वस्वीकारात् आत्ममनः संयोगं कर्मजभेष्याकाश
संयोगं च प्रति आत्ममनः संयोगादेप्रतिबंधकत्वा कल्पनाच्च तत्र कर्मविरहादेव संयोगधारापत्तिविरहात् किंच कर्मजसंयोगेन तावत्सं
योगमात्रं विरोधि निश्चले भूतत्वादेव प्रभादिसंयोगे च तद्विद्वितीयेन तौ पेवाभरणोत्तराकाशादिसंयोगजननसंभवः आत्माकाशादिसंयोगस्य तदा विद्यमानत्वा
दिति वाच्यं तज्जन्मात्मसंयोगस्यैव विशिष्यमनः कर्मनाशकत्वस्वीकारात् आत्ममनः संयोगं कर्मजभेष्याकाशसंयोगं च प्रति आत्ममनः संयोगादेप्रतिबंधकत्वा कल्पनाच्च तत्र कर्मविरहादेव संयोगधारापत्तिविरहात् किंच कर्मजसंयोगेन तावत्संयोगमात्रं विरोधि निश्चले भूतत्वादेव प्रभादिसंयोगे च तद्विद्वितीयेन तौ पेवाभरणोत्तराकाशादिसंयोगजननसंभवः आत्माकाशादिसंयोगस्य तदा विद्यमानत्वा

रामः

योगसुपातकर्मजसंयोगे तत्तं योगसुपेत्य सैव लघुत्वात् नापि तद्वृत्तिकर्मजसंयोगे तद्वृत्तिसंयोगसुपात्तारंभकसंयोगवत्सेवतं त्वाद्यारं
भकसंयोगविरोधिकर्मणा संयोगोत्पत्तेः सत्येव जतु संयोगे शरादेरुत्तरसंयोगाच्च एतेनारंभकसंयोगात् तद्वृत्तिसंयोगो विरोधी सप्य
पास्तं न च क्रियाविरहविशिष्टनिरूपितस्तद्वृत्तिसंयोगो विरोधी यत्तु संयोगस्तु न तत्पाशकर्मकालेपतुकर्मणोप्युत्पादात् न हि निश्चले
पूर्वदेशे ततो विभज्योत्तरदेशेन संयुज्येते तत्पाननुभवादिति वाच्यं निःक्रियतनुनारंभकसंयोगवत्सत्वं तत्तरस्य विनैवारंभकसंयोगनाशं तद्वदे
देनात्माकाशादिसंयोगोत्पत्तेः न हि स पृष्ठस्य तत्वादेः क्रियामात्रद्वारंभकसंयोगनाशः विजातीयक्रियातएव तत्संभवात् आरंभकसंयोगात्
त्वे विशेषरोतदभिमुखक्रियाजसंयोगे तदभिमुखक्रियाविरहविरहविशिष्टे साद्युक्तौ च गौरवात् लाघवात् तत्तत्कर्मजसंयोगे तत्तत्तं योग
त्वेन विरोधित्वं तत्तत्तं योगनाशत्वेन हेतुत्वं चोचितं तत्पावशरीरादिसंयोगस्याविरोधित्वात् कथमेनेकभूरास्यापित्वं किंच तत्तद्वृत्तिकर्म
जसंयोगे लाघवात् तद्व्यात्मसंयोग एव विरोधी नाकाशादिसंयोगात्काशत्वादेरुपाधित्वात् तद्व्यात्मसंयोगस्योत्तरदेशोऽभावसत्वात् द्विती
यभूरा एवोत्तरदेशसंयोगः स्यादिति चेत्तु व्यंतवापितस्यापितत्रकारणात्वात् विहाय नोत्पत्तिस्तत्र प्रतिबंधकसत्त्वमिति तु तुल्यं इत्थं वशात्
दिकर्मणामात्माकाशादिसंयोगनाशे तैः समंसंयोगमुत्पाद्यविरामान्नानेकभूरास्यापितेति अत्र वदंति तत्र शाखादौ तत्तादिसंयोगः कदा

गु. टी.

पिनजातो नवा आरंभकसंयोगस्तथावा कर्मजसंयोगे तद्वारवा रतिसंयोगमात्रस्यैव प्रतिबंधकता तत्कर्मणाश्चिरावस्थानं नानुपपन्नं परित्यज्य
जनकक्रियाविशिष्टसमवायेन प्रतियोगिताविशेषेणावा संयोगमात्रं प्रत्यात्मसंयोगत्वेन सामान्यतः प्रतिबंधकत्वं स्वतन्त्रानुगमात् संबंधाननु
गमस्तु न दोषा परस्वसमवापि समवेतत्वादौ तत्पादर्शनादिति सूक्ष्ममी भूते तदा सर्वावच्छेदेनात्मसंयोगवतः पदारेकावच्छेदेनोत्पन्नकर्मणात्म
संयोगनाशोत्पत्तिकालेऽप्यावच्छेदेनोत्पन्नकर्मणात्सद्वितीय भूतो संयोगजनने पूर्वपरदेशकृतितापत्तेरांभकसंयोगात्संयोगत्वेनैव वि
रोधित्वं अस्तु वा द्वायांभकतावच्छेदकविरुद्धकर्मजमतावच्छेदकजातिसत्वे तथैव तत्संयोगजसंयोगमात्रवतोपि पदारे कर्मजवाद्यादिसं
योगसंभवात्तदोषः पुंरवाहौ प्राक्तनतत्वादिसंयोगनाश इव एव तत्तत्कर्मजत्वसंयोगजत्वव्यापिकपारंभकतावच्छेदकविरुद्धजात्याविरोधि
तेत्यन्येतिदिक्। अत इति द्व्यातिव्याप्तिवारणायैतत्पर्यः। उत्पत्तिपदंतदधिकरणाकालमात्रपरं अधिकस्य व्यर्थतादित्याशयेनाह स्वाधिकर
णाकालेति स्वाधिकरणाकालध्वंसाविकरणा भूतोत्पत्तिकभावाजम्यस्य पर्यः अजम्यत्वांतस्य विभागविशेषणत्वेभावभूतपदवैयर्थ्या
दाह्यः संयोग इति अत्र स्वजन्योत्तरसंयोगानुकूलविभागजनकत्वं द्रव्येपीत्यजम्यस्य संतंतत्रकर्मणोपि स्वाधिकरणाकालवृत्तिद्वयादि
जन्यसंयोगजनकत्वादुत्पत्तिकोतंतथाभूतपूर्वसंयोगध्वंसवारणायभावेति आरंभकसंयोगविरोधिविभागे उत्तरसंयोगानुकूलविभाग

राम०

जविभागजनकेऽङ्गुलीकर्मजनितशारवाङ्गुलीसंयोगेचस्वसमानकालोत्पन्नशारवाकर्मजोत्तरसंयोगानुकूलविभागजनकेऽतिव्याप्तिवा
रणायस्वजनमइतिरसविशेषोद्घीवस्पर्शविशेषः याषाणोद्घोहेतुरेवंशब्देहेतुविभागेपितथाचयत्रपाषाणत्रयारवपाषाणस्यैकपाषाण
क्रियादिक्रमेणानाशेस्पर्शोत्पत्तिकालोत्पत्तिकावस्थितसंयोगवतापूर्वपाषाणानाशानुगुणवयवांतरविभागवतामध्यवर्तिनाऽवयवेनपा
षाणान्तरमारभ्यतेतत्रावस्थितसंयोगवदवयवस्पर्शोत्पत्त्युपश्चाद्वाव्यनपेक्षस्वजनमद्वितीयपाषाणानुकूलस्यपूर्वपाषाणारंभकसंयोगप्र
तिङ्गुहिनः शब्दजनकविभागतत्पजनकेऽतिव्याप्तिवारणायसंयोगेति। यत्तुविभागजन्यसंयोगनाशाद्यविभागगोचरसमूहालंबनप्रत्यक्षमा
दायाद्यविभागेऽतिव्याप्तिवारणायसंयोगेति तत्प्रत्यक्षमाद्यविभागकालीनेन्द्रियसंयोगवदितेन्द्रियसंपुक्तविशेषराताजन्यतयाऽपेक्षाबुद्ध्या
त्मकप्रतियोगिज्ञानजन्यतयाचस्वपश्चाद्वाविभावाजन्यत्वादितितन्नतत्प्रत्यक्षेतत्संयोगनाशहेतुविभागगोचरत्वस्यद्वारतयातथाभूतभावजन्य
त्वात्संदेहेतिव्यर्थविशेषरातासंदेहात्तदपिपरमाणवतिव्याप्तिवारणायसंयोगेतिपरमाणोस्तादृशंपतनंपतनप्रतिबंधकसंयोगनाशक
विभागंचप्रतिहेतुत्वात्पश्चाद्वाविकालोपाध्यादिजन्यतयाऽसंभवादस्ताधारणजन्यतायाज्ज्ञानघटकतयातत्पतनस्यतादृशादृष्टजन्य
त्वेऽप्यज्ञेनचपरमाणोः स्वाधिकरणकालाप्रसिद्धिः स्वाधिकरणोत्पादेऽववृत्तिशगभावप्रतियोगिभावाजन्यत्वात्पकतयातदप्रसिद्धाव

गु. टी.

पुस्तके नचगुरुधर्मस्मानवच्छेदकत्वेपरमाणुमादायतादृशभावनम्यत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिः गुरुधर्मस्मानवच्छेदकत्वेक्रियामादायपितस्या
प्रसिद्धेः तत्तद्भावजन्यत्वादेरेवावच्छेदकत्वादितितदपितयत्किपेत्सादिव्याप्तेरदृष्टप्रयत्नवदात्मसंयोगयोत्तत्वेनसंयोगत्वेनवाक्रियात्वावच्छिन्ना
हेतुत्वेलाघवाच्चपरमाणुपतनस्यत्वपश्चाद्भाविसंयोगजन्यत्वादितियत्रतंतुहयाकाशसंयोगाभ्यामेकः पराकाशसंयोगोऽप्येकतनंतुकि
याधीनतत्तत्ताकाशविभागाधीनपठाकाशविभागात्पराकाशसंयोगनाशोऽवस्थिततत्ताकाशसंयोगात्पराकाशसंयोगांतरंतत्रावस्थिततं
ताकाशसंयोगेत्वपश्चाद्भाविमावाजन्यस्वजन्यइतीयपराकाशसंयोगस्यस्वनाशद्वारानुकूलोयः प्रथमपराकाशसंयोगस्तत्पजनकेऽतिव्या
प्तिवारणायविभागेतिअतइतिअजनितसंयोगेकस्मिन्पञ्चाप्तिवारणार्थमुपात्तात्सजातीयत्वादित्यर्थः सजात्यानिवेशेपिनात्राव्याप्तिरित्याहु
गगनादीनिस्वजन्यपदप्रयोजनमाह्नवेतिपूर्वोपदर्शितेस्वसमानकालोत्पन्नशरवाकस्मिन्धीनविभागजनकेतद्विभागस्यत्वपश्चाद्भाविमावाज
न्यतएवाकस्मिन्जोतरसंयोगानुकूलत्वेपिस्वजन्यसंयोगानुकूलत्वाभावात्तातिव्याप्तिरित्याहुद्रव्यंतितिक्वचिदितियत्रावयवकस्मिन्धीनावयववि
भागजविभागात्पूर्वसंयोगनाशोत्तरमवयवोत्तरदेशसंयोगावयव्युत्तरदेशसंयोगस्तत्रेत्यर्थः क्वचिच्चेति यत्रस्वीपकस्मिन्लोत्तरसंयोगस्तत्रे
त्यर्थः अत्रक्वचिदित्यनेनविभागोपादानवारितस्यावस्थिततंतुसंयोगस्यसमकालोत्पत्तिकेपठेऽतिव्याप्तिः सूचितातस्यरेत्वपश्चाद्भाविमा

राम.

यजन्मद्वितीयसंयोगानुकूलस्यप्रथमसंयोगनाशकविभागजनकत्वत्वात्काचित्पत्नेनचपञ्चदशैः पञ्चक्षरांस्थापिंक्रियोत्पत्तिकाले
तत्संयुक्तकपालेद्योत्पत्तिः कपालविभागकालेद्यद्वेदसंयोगः कपालपूर्वसंयोगनाशकात् द्वेदविभागः ततोवृद्धसंयोगनाशस्त
तस्मिन्नेववृद्धेनोत्तरदेशेतावच्छेदोत्तरेद्वेदसंयोगस्तद्वेदः तिव्याप्तिः सूचिताश्रयकेचित्स्वाधिकरणाकालोत्तरभावीत्ववृत्तिशगभाव
प्रतियोगीभावः प्रतियोगीयस्यनाशस्यसत्त्ववृत्तिशगभावप्रतियोगिप्रतियोगिकोनाशस्तद्वेदजन्मोपः संयोगइत्यर्थः जन्मत्वप्रकाशलोपा
ध्यादिसाधारणतयाचद्रव्येनतिव्याप्तिसंभवः द्रव्यस्यपञ्चमक्षराएवसंयोगोत्पत्त्यातत्संयोगस्यस्यद्वितीयक्षरणोत्पत्त्यानाशकादिनाशजन्मता
त्कर्मणश्चतुर्थक्षरणोत्पत्त्योत्पत्त्यालक्षणासंगतिः स्वजन्मपदमुदा - तशारवांगुलीसंयोगकारणायसंयोगपदंसंयोगवारणायतस्यतादृश
स्वजन्मस्वनाशानुकूलस्वावहितक्षरणोत्पन्नविभागजनकत्वात्विभागपदंद्रव्यवारणायद्रव्यस्यस्वतन्तीयादिक्षरणोत्पन्नोदनाद्यनुकूल
स्पर्शवत्त्वादिभागजनकत्वादिकं कालोपाध्यादिव्यावृत्तं त्रासंनतः कर्मसमकालोत्पन्नघटाधात्मककालोपाधावतिव्याप्तिः अस्तुवा
जन्मासभवेतत्संयोगविशेषांपरानाशकाशदिसंयोगमाहापलक्षणासंगतिरितिआहुः परेतुस्वजन्मतादृशसंयोगत्वव्यापकत्वस्वज
न्मविभागोत्तरत्वकत्वंलक्षणापः जन्मद्रव्यमात्रेस्वजन्मप्राप्तिकसंयोगेस्वजन्मविभागोत्तरत्वात्तिस्यद्रव्येस्वोत्तरमाविभावाजन्मसंयोगप्रति

ध्येवनप्रसंगः अत्र संयोगनिवेशः संभवः कर्मजिविभागे तादृशविभागोत्तरत्वाभावात् विभागेति संयोगवारणाय यत्र भेदव्यवभेदादीनां क्रिया
 भ्यां काशेतेषां संयोगः शब्दजनकस्तत्र एकभेदव्यवक्रियाविभागादिक्रमेण प्रथमे भेदव्यवक्रियासंयोजनानां स्वस्थितभेदव्यवक्रियासंयोगात् पुन
 र्भेदव्यवक्रियासंयोगस्तत्रावस्थितभेदव्यवक्रियाकाशसंयोगे स्वजन्यशब्दोत्तरत्वसत्वात् पवस्थितभेदव्यवक्रियाकाशसंयोगे निरुक्तत्वं सत्वात् स्वजन्यवा
 द्वादितीयभेदव्यवक्रियासंयोगे स्वजन्यशब्दोत्तरत्वसत्वात् यत्तु इत्येति व्याप्तिवारणाय तत्तथा हि यत्र तं तु यत्रैवैकः पदो जनितो धेयैकस्मिन् तं
 तावदंभकसंयोगनाशकाले परंतु इयं आरंभकसंयोगाविरोधिकर्मणी अपपठनाशतं ताकाशादिविभागोत्तरः पदोत्पत्तिर्न ताकाशादिसंयो
 गनाशो अपपठत्वाकाशादिसंयोगपरूपोत्पत्तिरतः पठकाशसंयोगः तत्र तादृशस्वजन्यसंयोग एव स्वजन्यरूपाद्युत्तरत्वसत्वादिति तत्र तत्र पराका
 शसंयोगस्य स्वपञ्चादिविभावाजन्यत्वाभावात् क्वचित्पात्वे स्वजन्यरूपाद्युत्तरत्वा संभवात् किंच द्वितीयधरो वाधादिकर्मसंयोगसंभवात् तत्र
 तत्पात्वाभावादिति दिक् इदं तु बोध्यं यत्रैकत्र संयोगसंयोगजदलात्तरसंयोगस्य शरीरोत्पत्तिस्तद्वत्तांतरे कर्मोत्पत्तिश्चेकदा ततो दलद्वयविभा
 गतसंयोगनाशे तयोरेव दलयोत्तरसंयोगः शब्दजनकस्तत्र तस्मिन् स्पर्शेति व्याप्तिस्तस्य शब्दे तु विभागसंयोगयोर्हेतुत्वसत्वादिति एकांशो रस्य
 परिप्रकाशे वक्तव्यं नानादोषा संगतेरविरुद्धकारित्वं विकल्पतत्संगमपतिरविरुद्धमिति अत्राप्यविरुद्धत्वं एकजातीयत्वं कर्मविलक्षणत्वं

तिप्रकाशोक्तविकल्पद्वयबोधोद्दिष्टीयमपिचेत्यादिनाद्वयसन्नयेकजातीपत्वाद्यभिचारासंगतेचाङ्गावांतरेतिमात्रंवेतिमात्रेणावांत
रविशेषणव्यवच्छेदः द्वितीयंविहङ्कार्थकारित्वाभावेपौनरुक्त्यमाशङ्क्याहप्रागितिकर्मणोऽविहङ्कार्थमाहसंस्कारस्येतिवेग
स्येत्यर्थः अनुगतकार्यस्यअनुगतधर्मावच्छिन्नकार्यस्यअनुगतकारणानुगतधर्मावच्छिन्नकारणवाधकेजातिवबाधकेतद्धर्मा
वच्छिन्नप्रत्ययप्राप्तिर्निरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मैवहितधर्मावच्छिन्नकरणाताऽवच्छे
दकोपि स एवेत्यनुगतकार्यसत्वेअनुगतकारणातावच्छेदकमावश्यकंचतुर्विंशतिगुणासाधारणधर्मावच्छिन्नकार्याभावानुगुणत्वस
म्भवः रूपादौरूपस्यरसादौरसादेः कारणतावच्छेदकंरूपाचादिकमेवेतिप्रवृत्त्यर्थः येनकेनापिअविहङ्गत्वादिनातज्जनकत्वानामिति
अवच्छेदकत्वेनेत्यत्रान्वेतिपपेति समवायितसंयोगविभागोभयासमवायितभूयजतिमद्वृत्तिजनकतात्वेनअनंतेतिरूपान्नाविरो
धिकार्यजनकतावाहपायतादृशजातिमद्वृत्तिजनकतायावावच्छेदकत्वेनरूपावृत्तिजातिः एवरसावृत्तिरपिसिद्धेदित्यर्थनचरूपाव
त्तिरसावृत्तिगुणमात्रवृत्तिजात्योऽसिद्धौमिथः सांकर्यवाधकं गुणत्वसिद्धौतुनकिंविदितिवाच्यंरूपमजातिमन्यात्रवृत्तिजनकताव
च्छेदकत्वेनप्रसक्तजात्यागुणत्वस्यापि सांकर्यसंभवात्प्रसाणसत्वेगौरवंनदोषरसत्राहमानेति कारणत्वंस्वरूपसंबंधविशेषोऽतिरि

गु. टी.

कंवेति मतेषु अनुगतकार्यनिरूपितकारणात्ताया अनुगतानतिप्रसक्तधर्मविच्छिन्नत्वमिपमात्कचिद्यापकताधिषोभ्यजनकत्वाच्चतत्तिष्ठि
रिति बोध्यं तत्तद्वर्त्मनितत्तद्वर्त्मप्रकारकतत्तद्वर्त्यवोधजनकताया इत्यर्थः तेन संसर्गबोधकता व्युत्पत्तिः तत्र तत्तद्वर्त्मविशिष्टेवृत्तिं शक्ति
लक्षणान्यतररूपं लक्ष्यतां वच्छेदकेषु लक्षणमगीकृत्या स्यात्तु वृत्तित्वात्तेन वृत्तिश्रमेण बोधकतायामपि न व्यभिचारः वृत्ताविति
तद्वृत्तिज्ञानस्य चासति बाधके प्रमात्वादि रित्यर्थो बोध्यः बाधके अमलं भूतादित्येगुणानं गुरोषु तद्विशिष्टबोधकत्वं गुणपदे गुणत्वाप्र
तीतौ तद्विशिष्टबोधकत्वाप्रतीतौ हेतुः प्रकारान्तरेण द्वयकर्मण्यप्यसामान्यत्वेन रूपत्वादिना वा आधेति चादीति विपुपदात्परममहवत्ते
न बोधः आदिना भूतादि पदोपग्रहः दीधिति कृन्मते विभुत्वं आत्मत्वं भूतत्वं च पिय्यादि चतुर्मुनातिरिष्टेवेति चेत्तत्रापि पशुपदशक्तावच्छे
दकता पृथिवीत्वाद्व्याप्ताजातिः स्यादित्यत्र तात्पर्यं गुणपदाद्रूपत्वादिना प्रतीतिस्वीकारेन दनुसारिस्पलमाद्वयमिति चेद्वा दौजातयः कल्प्य
रन्ति तन्नुष्यते ननु यदा वायो दाराभांगुणपदे रूपादि चतुर्विंशति धर्मिमात्रबोधकत्वग्रहाद् धर्मिमात्रे शक्तिः सिद्धा अनुगताननुगतप्रकार
वच्छिन्नत्वं सिद्ध्यसति बाधके प्रकारे जातिवत्मादा पसिष्यति शक्तिसिद्धिरेवलाघवप्रतिसंधानवशादनुगतजात्यवच्छिन्नत्वविषयिणी कर्तृ राम०
सिद्धिरितरेकत्वविषयिणी यथा चाविशेषाच्च यव्यतिरेकग्रहाधीनकारणात् सिद्धिरनुगतानतिप्रसक्तसामान्यविषयिणी तपाकारणात्तावच्छेद

कावयदे कारणातावयहातदवच्छेदकतयापिजातिसिद्धिदुर्घासादनाहापिचेतिवजादायितिवलस्पशरावायुविशेषरूपतयागुणमिन्नतादि
नाश्वादे इतिवनादिकंनत्वादिकंचनर्तकादेः संगृह्यतेपरत्वादिनापृथक्त्वादिसंग्रहः स्वस्वपरिभाषयास्वस्वसंकेतविषयतावच्छेदकेनतत्त्वमा
नांतरसिद्धयेवाप्यनदीवद्धादिव्यवहारादपिजातिसिद्ध्यापत्तेः नवेश्वरसंकेतविषयतावच्छेदकत्वमपितपातस्यमानांतराधीनत्वादितिभावः आ
द्यतांत्रिकत्वमीश्वरस्यैवेत्यत्राह नवेतिचिप्रलुप्तत्वादेरेवपरत्वादिरूपतायाः संख्यायाअतिरेकस्पर्शवेद्व्यत्वस्यचमीमांसकैरुपगमात्कर्म्मणो
गुणत्वस्यभूषणोत्तरीकारात्तत्तदनुसारिजातिसिद्धौनुसांकर्षमित्याशयः अभावद्वयंसमवायिकारणात्त्वेनतत्तद्विन्नत्वस्यान्यतरत्वरूप
त्वात्समवायिकारणात्त्वेनचायच्छिन्नप्रतियोगिताकृतयो रितिसमवायिकारणात्संयोगविभागोभयासमवायिकारणात्त्वान्यतरासामानाधिकर
णोत्तर्यः संयोगविभागोभयाविरोधित्वस्यचसायानाधिकरण्यात्मकत्वादितिभावः प्रकाशेद्वेदीतिक्वचिदपिद्वेरातादृशविरोधिकारणाता
कालदिशोनिमित्तकारणमात्रतयातयोः सामादित्याह इव्यस्येतितृतीयाविशेषणोकार्प्यमात्रनिमित्तकारणात्त्वेनविशिष्टस्यापिकांलादेः सम
वायिकारणात्त्वेनसमावेशात्। तत्त्वत्वात्स्वसमयैतगुणंप्रतिनकोद्विविधकारणातावत्वादित्यर्थः कारणातांतरेतिसमवायिकारणात्त्वंअसमवा
यिकारणात्त्वंनिमित्तकारणात्त्वंचेतित्रिविधंकारणात्त्वंतत्रद्विविधकारणातासाधारणधर्मविच्छिन्नस्यस्येतौप्रतिकारणात्त्वस्यान्यव्यवस्थाप

गु. टी.

कृत्वादित्यर्थः अस्याः समवायित्वविवक्षायां तौ प्रतिसंयोगविभागो प्रतिकारणात्वमित्यत्राद्येति इत्यगुरोति इत्यत्राद्येति अदृष्टेश्चरताना धातुकमुत्तो
चतादृशकारणातासत्तादिति भावः संयोगजसंयोगस्यापि क्वचिद्भिन्नगपूर्वकत्वादाह्यजातीय इति विभागपूर्वकः समानाधिकरणाविभागपूर्व
कः क्वचिदिति पत्रतंतुकपालयोर्वृत्तयोस्तत्पुत्रतंतुवृत्तसंयोगकपालपटसंयोगोताभ्यां घटपटसंयोगस्तत्रेत्यर्थः ननु असाधारणत्वं यद्वि
तादृशविजातीयसंयोगत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वं तदा तादृशकारणात्वाभावो द्रव्येपीत्यत आह साधारणोत्पादनिमित्तेति तत्पाचा
दृष्टनिष्कारणातावृत्तिकारणाताविभाजकभूतमेव साधारणत्वमिति भावः समवायित्वे सतीति सामान्यादिवारणयतादृशविजातीयेति
कर्मजन्यतावच्छेदकजातिमदित्यर्थः इदं संयोगसंग्रहापत्तौ र्गमनादिजन्यतावच्छेदकजातिमत्युरवा घसमवायिकारणात्मनोयोगसंग्रहा
पसंयोगेति समवायिकारणात्वे समवायिकारणात्मात्रमुपदेयं कर्मजन्यसंयोगभूतद्रव्यसत्वे तु तद्वारणपकारणत्वं स्वरूपयोग्यताहपनिवेशं
असमवायिकारणात्वमपि स्वरूपयोग्यत्वं तेनाजनितसंयोगे कर्मणि नातिव्याप्तिः वस्तुतः समवायिकारणात्वं विजातीयसंयोगेन विशेषणी
यं व्यर्थत्वात् इत्यत्र समवायित्वमात्रोक्तावसंभव इति कारणात्वमपि निवेशं इत्थं चासंपुक्तद्रव्योपगमेपिन भूतिः इदं च कर्मसंयोगाभ्यां नैकः
संयोग इति मते केवलकर्मजन्यतावच्छेदकजातिग्रीह्येत्यने किं नित्यनेन पूर्वोक्तानां विशिष्यवच्छेदात्तुक्तेराह फलितार्थमिति सकलद्रव्यवृत्ति

एम०

त्वं सामान्यादावपीत्यतो मात्रेति सकलेत्यस्येव तत्राच इत्यत्र समस्पातत्वाभावात् कर्मण्यपि व्याप्तिरिति भावः एकैक इव्यवृत्तित्वेऽपि सकल इ
व्यवृत्तित्वमविरुद्ध इव्यत्वाद्दोतदुभयसत्त्वात् एकैक मात्रवृत्तित्वं चानेकवृत्तिगुरोऽसिद्धमत आह धिन्नकालीनेति परस्पर अधिकरण भ्रणवृत्ती
सर्पः एक भ्रणवृत्तिवृत्तिमदृष्टा समवेतत्वेनेति फलितं वृत्तिमदिति गगनादिबुद्धासायमूलस्वरसेति इमपिनमूलस्वरसिद्धं नित्य इव्यारण्य
नाश्रितत्वं प्रदर्शितानुपपत्तेः किंतु इव्याश्रितत्वाप्य इव्यत्वाप्यपकतावच्छेदकभावविभाजकोपाधिमत्वमिवोध्यं साध्यसामानाधिकरण्यात्
स्यावृत्तित्वरूपव्याप्यतावच्छेदकत्वाभिप्रायेण दीदीधीत्युक्ते मूलस्वरसिद्धत्वमित्यपि युक्तं गौरवात् समवाय्यतेत्यत्र व्याप्तिद्वयप्रवेश गौरवात्
योगेन समवायेन वा इव्यं कर्मण्यपि व्याप्यमत आह इव्यत्वत्वपरमिति यथाश्रुतं लाघुवचानुत्थाह तादात्म्येनेति अत्र व्यापकतावच्छेदकत्वं
रूपतोया ह्यतेन कर्मत्वस्य जातित्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वमिति प्रयुक्तं सत्ताया अपि सत्तासाध्याप्यतया सत्ताव्यवस्थावशपकं तपाह
तमधिकेनैतदधिप्रेसाह सत्तायेति विधुसमवेतेशब्दे कालिकेन इव्यत्वादिकमपि वर्ततेऽतः समवाय्येति तादृशजातिमत्वं कालादावपी
तिसमवायेन तदुक्तौ जातिषट् व्यर्थमित्यभिप्रेत्याह समवायसंबंधेनेति इव्यत्वं भ्रणपदं व्यत्य परतया प्रकाशकता व्याख्यातं तत्राच इव्यत्वं
व्यावृत्तिसाधनापागुरावनिःक्रियत्वपौरुषदर्शनमित्याशय इति तत्राप्युक्तं तर्हि इव्यत्वव्यावृत्त्येव वक्तुं युचित्वात् निःक्रियत्वस्य इव्यत्वा

गु. टी.

भावासाधकत्वाच्चेतिद्रव्यलक्षणापरंद्रव्यत्वसाधकपरंतपाचद्रव्यत्वसाधकाभावेनद्रव्यत्वाभावसिद्ध्यर्थंतघोरुपरदर्शनमिमांशयेनाहद्रव्यमात्रेति
स्मिन्नितितस्येन्द्रव्यमात्रवृत्तिधर्मपरामर्शजातिसंकरप्रसंगेनोपपद्यतेइत्यतस्मदुपपादयतिद्रव्यत्वव्याप्येतिगुरोद्रव्यत्ववादिनाद्रव्यत्वस्य
रावत्वव्याप्यत्वास्वीकारेप्रकाशेव्याख्यानमुक्तेत्यतोऽन्यथाव्याकरोतिजातीतिगुरात्वव्याप्यत्वेगुरात्वसाक्षाद्यप्यत्वेतेननीलत्वाद्येनव्यभिचारः
विभाजकत्वंसाक्षात्परयाग्राह्येतेननीलत्वादेरपितत्त्वमित्यमेवमग्रेपिआश्रयेतिआत्मवृत्तिदुःखाद्यश्रितगुरासत्वेव्यात्मनिदुःखादिनिवृ
त्तिसंभवेनेत्यर्थः ननुसकृज्जात्यनिष्ठादृष्टनिवृत्तावप्यदृष्टाद्यश्रितादृष्टादेवकार्यधारास्यादत्राहोत्तैकगुरोतिअदृष्टतावच्छेदेनात्मजन्यत्वादि
तिभावः एवंचदुःखाद्यात्मगुरोपिनिदुःखादिकंस्वीकार्यदुःखादेरात्मैकगुरात्वात्किंतुसामान्यगुराएवेतिमंतव्यंजन्यभावनधिकरणमह
प्रलपद्रुपदुःखनिवृत्तिरूपासर्वमुक्तिर्नस्यादितिप्रकाशारायइत्यमेगुरोष्वित्यादिप्रकाशाद्गुरोयदिगुरासमवेतत्वेसतिनित्यः स्याज्जातिः स्या
दितिलभ्यतेतत्रनित्यत्वव्यर्थगुरासमवेतत्वेनैवजातित्वापदानसंभवात्नचैवमेवकृतहिंनित्यत्वेचेत्यस्यव्यर्थत्वापत्तेरतआहजन्यगुरो
ष्वितितपाचजन्यसमवेतत्वेनैवजातित्वापदानसंभवात्नचैवमेवाकृतहिंनित्यत्वेचेत्यस्यव्यर्थत्वापत्तेरतआहजन्यगुरोष्वितितपाच
जन्यसमवेतनित्यत्वमेवजातित्वापादकंइत्थंचगुरोपादानप्रकृताभिप्रायेरागुरापदंगुरात्वेनैवजन्यगुरापरमितिस्त्वनापतदुक्तमित्यमे

राम.

नचैवं व्याख्याने नित्यगुणे नित्यगुणास्वीकारे दोषो न लभ्यते न नित्यगुणो गुणभावे नैव तत्र द्रव्यत्वाभावेन गुणात्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यत्वं इनात् प्रकृत
सिद्धौ नित्यगुणे नित्यगुणादुच्यतेऽप्युच्यतेऽत्र नित्यगुणे नित्यगुणास्वीकर्तुं नैव समवेतनित्यत्वमपि न जातित्वव्याप्यसिद्धांतिनां गुणा समवेत
त्वमेव तथेति प्रकाशे नित्यत्वे चेति चकार स्या नित्यत्वसमुच्चयपकृतया कल्पयेत्पि गुणे यदि गुणसमवेतः स्याज्जातिः स्यादिति प्रसंगो युक्तः
प्रकाशोक्ते उद्भूतत्वमधिप्रेतस्त्वयमाह मूले इति स्वसमानकालीनेति स्वाधिकरणावृत्तीत्यर्थः । तत्समानदेशे तत्समानदेशे ततो तत्परां
मकतंतो मेदेति स्वभिन्नस्वसमानकालीनपटसमानदेशत्वाभावआपाद्य इति पूरणायमित्यंता र्थः स्वान्त्येराणिः क्रियत्वस्य लक्षणतया
तदिति प्रसक्तेः निःक्रियत्वातिप्रसक्तेः तद्भावनेति गुणे द्रव्यत्वव्याप्यक्रियावत्त्वस्याभावकपक्षरूपतयाऽतिव्याप्नुद्भावनायोगादिति भावः
निःक्रियेति तत्राचक्रियासमवायित्वाभाववत्तादृशावयववृत्तिवृत्तिद्रव्यत्वमादाय द्रव्यमात्रेऽतिव्याप्तिवारणाय वक्ष्येदक निवेश इत्यर्थः नि
क्रियत्वस्य लक्षणतयाऽगुणवत्त्वस्यापि तत्त्वैचित्सादाह एवमिति अवृत्तं तत्सत्त्वादि कारणाप नित्यवृत्तीति कर्मत्वव्युदासापसवापितं समवाये
न तद्वत्प्रकाशे बहुव्रीहिनैव बहुव्रीह्युत्तरभावप्रसपांतेन अगुणात्वमित्यनेनैव न गुवंत इत्यादिना गुणावद्विन्नत्वं अभिप्रेतं तत्सचनलामोऽ
त आह गुणभावेति गुणस्याभावोऽगुणतद्वत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेनैव न गुवंत इत्यादिना गुणावद्विन्नत्वं अभिप्रेतं तत्सचनलामोऽत आह गुणा

गु. टी.

भोवेतिगुरास्याभौवोऽगुरांतद्वत्त्वमगुरावत्वमित्येवंक्रमेणालम्भोगुराण्यंताभावसंबंधएवेतिभावः ननुषर्षुदासनैवतत्पुरुषाज्जतत्पुरुषो
तरमनुयाचिविज्ञिता र्थस्यालामेव्यर्पतोक्तिर्विरुद्धानवाविराहोऽनुपपत्तिरनुपलब्धिरित्याहोऽप्रसज्यनजापितत्पुरुषोऽन्यथानुपसकतापत्तेः
इतिवाच्यंअतंसंताभावा र्थकाव्यपेननिर्मिष्टकमित्याहवाच्ययीभावस्यैवदर्शनात्प्रसज्यनजातत्पुरुषायोगात्अविवाहस्याहोतुनजो
विरोध्यर्पतयाएकमत्यादिपरताकिंचाव्ययीभावाद्ब्रूहीत्योत्तरमनुयायोऽर्थोलम्भतेसकपंचाशंकितइतिन्यूतेत्यतआहवजसमासा
दितितपाचाव्ययीभावेमनुष्योव्यर्पतेवनजतत्पुरुषवद्ब्रूहीत्योक्तप्रत्युत्तेत्यादिनाहोवोक्तिरतएवाहोपलक्षणामित्यादिइतिरहस्यं कर्मधा
रयमत्वमपीयादितिकर्मधारपपदं प्रकाशेअव्ययीभावादिपरमपिमंतव्यंनजतत्पुरुषादपिमहानवस्थातश्चक्षणाविरोधित्वेनासंता
भाववोधसंभावेनविवक्षितार्थलाभसंभवाद्यर्पतोक्तिरविरुद्धन्यूनताभंगायेवनजसमासादित्युक्तमित्यमेनन्वनावपवविरुद्धसम
वेतत्वेसतिद्रव्यत्वंद्रव्यत्वमात्रंवाद्येप्रथमेपदापाद्यंतस्यैवहितीयेआश्रयकत्वंवाच्यंप्रथमेऽष्टापत्तिवारणार्थमेवहितीयतर्कादरातत
पाचापादकेसत्यंतव्यर्पहितीयेप्रथमस्यापादकेकार्यंसहितित्व्यर्पमात्राहवपचित्वमिहेतिद्रव्येतिद्रव्यसमवापिभिन्नासमवेतत्वेस
तिसमवेतत्वमित्यर्थः परमाणोव्यभिचारवारणायकार्यसहित्युक्तंधर्मिभेदाज्जहितीयतर्कापादकेसमवेतत्वांशवैषम्यं प्रथमेतुआपक

रम.

त्वादेव न व्यर्थं त्वं शंकास्य समवायिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यसमवायित्वकलं उक्ता र्थ इति न वै य र्थं शंकेत्यप्येतादृशवादाहरूपवदि
ति अत्रापि तर्कपितुरापाद्यपादबुद्धेः सत्वादितीयतर्कानापेक्षितस्तथापि परस्मैपक्षोत्तं प्रतिद्वितीयस्तर्क इति बोध्यं रं प्रकाशे तर्कद्वयम
नुरुध्याम्य पादपवत्त्वात् घटवत्तिनस्यादित्येक एव युक्त इति बोध्यं इदं तु बोध्यं रूपाभावनिश्चयोऽस्ति न वा घेतर्कवैफल्यं द्वितीयतर्को
दुःखापादकवत्तांशे आहार्थं यि यस्तर्कहेतुना तपापि प्रसङ्गे राह पेरूपाभावनिश्चयेनानाहार्थं शंकाविच्छेदे व्याहार्थं शंकारचारकस्त
र्कः शायश आहार्थं शंकाविच्छेदायेव सर्वत्र तर्कानुसरणात् संशयसामान्यानिश्चयविरोधिते तत्काले व्याहार्थपादकधीरित्येके आपाद
कसंशयोप्यापाद्यबाधधीसचिवस्तर्कहेतुरित्येते अवस्थंतेन सत्ताद्रव्यत्वादेव त्वंतेन कर्मत्वादेव द्वातः इदं वा गुणवत्तादेव धरात्वका
ल्पमनुरुद्धमलसाधकाभावपरत्वे तु यथाश्रुतमेव सम्यगिति बोध्यं का र्थ इति अत्र संभवे पीत्यत्रान्वेति एतावता च कारणगुणानधीन
पाकजरूपादेरसंभवः सूचितः परमाणादेव पाकादित्ये बोध्यं संख्येति कारणे एकत्वाभावात् कार्ये एकतामुत्पत्तौ तदसमवायिकारणाका
नेकवृत्तिसंख्याया अप्यनुसादात्संख्यामात्रभावः एवं पृथक्त्वमात्राभावोपि बोध्यः आदिना गुह्यत्वद्रव्यत्वत्वे ह वेद्यसंयोगविभागजवि
भागतादृशसंयोगाधीनपरत्वापरत्वसंग्रहः कारणस्य निगुणत्वात्संयोगजसंयोगस्य तस्मिन् कर्मकारणगुह्यत्वसंयोगाद्यभावात्तत्क

शु. टी.

मृजसंयोगस्य चासंभवात् आन्तरेकस्मिन्धावनं उक्तीत्यासंयोगविभागयोः सत्त्वाच्चपक्षिनिर्गुणत्वं संभवतीत्याशयेनाह व्यधिकरणमिति
तथा च निर्गुणो गुणरूपेऽधिकरणो द्रव्यसत्त्वे प्रमाणान्तास्तीत्यर्थः चतुष्टयमिति न हि द्रव्यनिर्गुणमित्यारभ्य न हि निर्गुणो द्रव्ये इत्यंतं प्रयोजनमि
त्यादिः संख्येतिरूपादिभूतस्य द्रव्येणाश्रयणाद्रूपादिसागः एतन्मते निर्गुणो द्रव्ये इति समानाधिकरणां उक्तक्रमेण संयोगादिसंभवेऽपि सं
वापरिमाणभूतसंभवात् आकाशादौ मानाभावेनातींद्रियसंख्याभूतैः प्रमाणसंभवात् केचिदित्यनेनाह चिः अचिता प्रकाशकारि
यमाद्यलक्षणमूर्तगुणत्वा घटिततया भाष्यस्यापि विरुद्धं हि तीयंतु मूर्तत्वा अभिचारघटिततया मूलस्य सतः संस्कारत्वान्येति संस्कार
त्वान्मायागुणत्वव्याप्यगुणत्वभिन्नागुणभिन्नावृत्तिर्जातिः स्वभिन्नेतद्व्याप्येत्यर्थः निविडत्वादिवारणाया व्याप्यान्तं जातिविशेषात् तत्र वे
गत्वादिसंग्रहाय संस्कारत्वान्येति असंभवकारणवभिन्नांतद्वयं व्याप्यताप्यत्वयोः समवायेन जाभाय जातीति गुणत्वव्याप्यत्वं गुणाभावप्रति
योगित्वमिति तु न्यायः संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यपदे परित्यज्य भावनावृत्त्यन्यजात्यव्याप्येति तु पुक्तं मूर्तिव्याप्यतावच्छेदकेति संख्यात्वादिव
रणाद्यगुणवृत्ताति घटत्वादिवारणा य परममहत्त्वत्वारणाया व्याप्यान्तं प्रागुक्ता र्थकं भावनात्वं संग्रहाय संस्कारत्वान्येति लाघवादाह म
र्तभावेति भाष्यसंदर्भेतिरूपादौ मूर्तगुणा इत्यादिवाक्याद्रूपादित्वावच्छेदेन मूर्तगुणत्वान्वा न्मूर्तत्वादिव्याप्यतावच्छेदकत्वमपि द्रव्य

त्वाद्यैर्वत्तं अनतिप्रसक्तपेचविशेषाणांतरदानं प्रकाशकदुक्तं तु न शक्यस्वरसमिद्धमिति भावः संयोगत्वविभागतयोऽपि मूर्तवृत्तित्वावच्छेदकत्वा
दामूर्तमात्रेति तत्रावतयोर्विश्ववृत्तिवृत्तित्वेनातथात्वात् नान्तिव्याप्तिरिति भावः मूर्तिविरोधित्वं मूर्तत्वाभावव्याप्यत्वतश्च त्वव्यापकमूर्तत्वाभा
वकत्वं मूर्तत्वाभावाभाववद्वृत्तित्वं चात्राद्येऽननुगमः द्वितीये मूर्तत्वाभावाभावावत्वेन प्रवेशमपेक्ष्य मूर्तत्वेन निवेशे लाघवमिमांशयेना
ह सामानाधिकरण्येति स्मृत्यनुपधापकरोगादिनाशसंस्कारसंग्रहायाह स्मृतिहेतुतेति पूर्ववदिति द्रव्यत्वपदं द्रव्यत्वत्वं परं तादात्म्येन द्रव्य
त्वव्याप्यत्वमित्यर्थः गुरात्वस्यापि गुराव्याप्यत्वादाह गुरात्वेति गुरात्वत्वं प्रवेशे गौरवादाह गुरानिष्ठेति अत्राजनितविभागस्यापि द्रव्यस्यो
गमादिभागसंग्रहाय द्रव्यपदं विभागविशिष्टद्रव्यपरं नित्यद्रव्यपरं वेति बोध्यं असंताभाव इति असंताभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादा
ने अन्योन्याभावविशेषाणां प्रयोजनं न घटते रूपाद्यसंताभावस्य केवलान्वयितया स्वाश्रयप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादाने अन्योन्याभा
वविशेषाणां प्रयोजनं न घटते रूपाद्यसंताभावस्य केवलान्वयितया स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्यापकतात्तदतिव्याप्त्यामां वद
त आद्यैर्दत्तमिति बोध्यं ननु त्रव्यापकत्वाभावात्त्राव्याप्तिः न च विशिष्टाभावादिप्रतियोगित्वेनासंभवापत्त्या प्रतियोगिवैयधिकारण्य
मावश्यकत्वात्त्राव्याप्यत्वव्यापकतावच्छेदकत्वात्संताभावत्वं पृथक् द्विजतस्य वाच्यत्वात् अभावमात्रस्य पूर्वभूतत्वादिति

गु. टी.

शिष्यत्वभावस्यापि प्रतियोगितया प्रतियोगि अधिकरणत्वस्य दुर्ध्वत्वादिति चेन्न तद्विधान्योऽस्य भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य व्यापकत्वस्य
 स्पष्टकृते निवेशेन संयोगाभावादेरपि व्यापकत्वात् भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् यत्तु असंताभावगर्भव्यापकतायां स्वाश्रयास्योऽस्य भावसमानाधिक
 रणत्वमभावात्संबन्धविशेषानिवेशात् त्वश्रयास्योऽस्य भावाधिकरणत्वात्संताभावस्यापि कालिकेन वृत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरणं नि
 वेश्यमिति तन्न स्वाश्रयास्योऽस्य भावाधिकरणो समवायेन वृत्तित्वात्वाद्यवेन निवेशोचित्यादिति हेतुत्वादायितिनन्विदमपुनस्तस्मात्
 यास्योऽस्य भावव्यापकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्संताभावस्याप्रसिद्धात् तत्प्रतियोग्यत्वस्य रूपादौ वक्तुमशक्यतायाः निव्याप्त्यसं
 भवादिति चेदत्र बहवः स्वपदस्य लक्ष्यपरतया गगनाद्यसंताभावस्य च व्याप्तिसिद्धांतजज्ञराशेऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्वा
 श्रयास्योऽस्य भावाव्यापकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणगगनाद्यसंताभावस्य च तत्प्रतियोगिगनादिकंतदस्य रूपादौ सत्त्वादिति या
 मिरित्याहुस्तन्महंसमवायनानात्वपक्षे समवायसंबन्धस्य मान्ये स्वाश्रयास्योऽस्य भावाधिकरणानुयोगिकत्वस्याभावप्रतियोगिप्रतियोगिक
 त्वोपभावात् प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽस्योऽस्य भावे प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशे ईदृशप्रतियोगि अधिकरणाभावप्रतियोग्यत्वस्यै
 वलज्ञरात्संभवे व्यापकत्वांतवेपप्राप्तत्वाश्रयास्योऽस्य भावाधिकरणपक्षिचिदनुयोगिकत्वोक्तावीदृशप्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य

राम.

संयोगाभावाद्दोषत्वेनाव्यावर्तकत्वात् एतद्दिशिष्टस्यापि व्यापकत्वाच्च एतेन स्वाश्रयाभ्यामाभावाधिकरणासम्भवेन प्रतियोगिकत्वमेव प्रतियोगि
ग्यसामानाधिकरण्यगगनाभावादिस्वाधारसामित्यास्तं व्यापकत्वं तैवेयं प्रतीतिः अत्रेयेवेतादृशाभावप्रतियोगिनस्तदस्य तस्यानुग
त्याभावेत्युक्ता सूपदस्य प्रतियोगिपरत्वात्वाभाद्रगने प्रतियोगिप्रसिद्धेर्वचनानर्हत्वाच्चेति तस्मादेवं व्याख्येयं अन्योभावावे प्रतियोगि
ग्यवृत्तित्वानिवेशे साश्रयाभ्यामाभावसमानाधिकरणत्वस्याव्यावर्तकतया अन्योभावाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्ववरं
संताभावप्रतियोगिपक्षदस्य त्वं वाच्यं न तु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेश्यं अप्रसिद्धापक्षेस्तथासतिगगनादेरेव तपाभूतप्रति
योगिनः प्रसिद्धात्पादावतिव्याप्तिदानं न च न्यतृपासंताभावो नित्यरूपगगनाद्युभयाभावापि केवलान्वयीति कथमतिव्याप्तिः
व्यापकत्ववदिसंतस्याव्यावर्तकत्ववारसायासंताभावो नित्यरूपवपदेन वै। शिष्टव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नासंताभावस्य वाच्य
पानित्यरूपेऽतिव्याप्तिसंभवात् न चेवं विशेषणवोर्युक्तमेतत्किं विरुद्धा पुनरप्युभयोपादाने एव प्रयोजनवत्ता पतयोक्तेरिति
बोध्यं अतिव्याप्तिपक्षप्रसिद्धाऽसंभवपरमित्यपरे अत्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टासंताभावत्वेन व्यापकता वा
व्याप्यता प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्ववत्तत्तत्संयोगासंताभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन व्यापकतया तादोपतादवस्थादिति बोध्यं

गु. टी.

वमेवेति एकाश्रितत्वज्ञातरोप्यसंताभावेप्रतियोग्यसामानाधिकरणमन्योभावेप्रतियोग्यवृत्तितंवाच्यमित्यर्थः अत्रान्योभावावेयावत्त्वानि
वेशेयिस्तामामाभावमहिम्नेवतत्राभावासंभवत्ताहृदिताद्यभावस्येतिनास्तीतिप्रतियोग्यवृत्तिद्विताश्रयतत्तद्यत्तमन्योभावाधिक
रतोद्विताद्यभावाभावसत्ताद्यापकत्वास्तीत्यर्थः तादृशाभावेतिस्वाश्रयान्योभावाव्यापकाभावप्रतियोगिनस्त्यर्थः अनुगतस्येति प्रा
क्तनंतुत्वव्यवहिततयाऽननुगतमितिभावः स्वाश्रयान्योभावासमानाधिकरणयेवेतत्तद्व्यवहितंअनुगतमपिसंभवतीतिनुबोध्यंउत्तरत्र
काश्रितत्वनिर्हृत्तौ एकत्वतेनैकत्वव्याप्यत्वंद्विताद्यवस्थेवेत्यत आह स्वाव्यापकेतिअव्यापकत्वस्यव्यापकभिन्नत्वरूपप्रवेशेगौरवादाह
प्रतियोग्यसमानाधिकरणोति एकत्ववत्पुन्युत्पत्तिकालावच्छेदेनोभयत्वादिनाचैकत्वाभावसत्ताहृत्ताद्यवतिव्याप्तिवारणायेदं पावत्पदार्थ
मेवाह एकत्वव्यापकेति एकत्ववैयर्थ्यादिति स्वसमानाधिकरणैकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेववृत्तितं एकत्वाव्यापकत्वप्रकाशकद
भिमतंनचात्राप्येकत्ववैयर्थ्यादित्वादिवारणार्थत्वादित्यमेननुस्वाश्रयान्योभावव्याप्यस्यैवधिकरणपंनतादृशव्याप्याधिकरणत्वावच्छिन्न
भिन्नवृत्तितंस्वाश्रयान्योभावाधिकरणत्वापेक्षयातादृशव्याप्याधिकरणत्वस्यगुह्यतयानवच्छेदकत्वात्तापितादृशव्याप्यवृत्तितत्ता एव
वच्छिन्नाभावः स्वाश्रयान्योभाववृत्तितत्तापेक्षयातादृशव्याप्यवृत्तितत्तापिगुह्यतयाऽनवच्छेदकत्वादित्यत आह स्वाश्रयप्रति

योगिकेति तत्राचरन्नाधिकरणवृत्तित्वं तदधिकरणवृत्तित्वाभावो वातप्रकृते वैषयिकरणं किंतु तदभावाधिकरणवृत्तित्वं प्रकृते च नोक्तरीत्या दोषः
स्वाश्रयाभ्योन्माभावत्वापेक्षया तद्व्याप्यत्वस्य गुरुत्वेऽप्यधिकदेशवृत्तितयाः यच्छेदकत्वादिसाशयः सामान्यभावनिवेशफलमाह दित्वा ही
तामिति ननु स्वाश्रयाभ्योन्माभावसमानाधिकरणात्वावच्छिन्नाभावो निवेश्यतामत्राह मेयत्वेति समवायेन समानाधिकरणं तेनैवाभावस्तु कौ
त्वाद्द्रव्यत्वेति नियमांशो व्याप्यतांशः दित्वा हीति अत्र येन संबंधेन व्याप्यत्वं तेन संबंधेनाभावः समवायेनैव वातद्वयं वाच्यं आद्ये तत्तद्दि
त्वाश्रयप्रतियोगिकान्माभावव्याप्यसमानाधिकरणात्वावच्छिन्नाभावो निवेश्यतामत्राह मेयत्वेति समवायेन समानाधिकरणं तेनैवाभा
वस्तु कौत्वाद्द्रव्यत्वेति नियमांशो व्याप्यतांशः दित्वा हीति अत्र येन संबंधेन व्याप्यत्वं तेन संबंधेनाभावः समवायेनैव वातद्वयं वाच्यं आद्ये
तत्तद्दिताश्रयप्रतियोगिकान्माभावव्याप्यस्यैव त्वान्वपितया तत्तावच्छिन्नाभावोऽप्रसिद्धः द्वितीये सामान्यदोषप्रसिद्धोऽपि न द्वित्वसामाना
धिकरणा इति बोध्यं ननु स्वाश्रयाभ्योन्माभावव्याप्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि त्वच्छेदकत्वाश्रयाभ्योन्माभावत्वावच्छिन्नाभावसामाना
मानाधिकरणपेक्षेया अतामत्राह पपोक्तेति स्वाश्रयनिष्ठ इति सममी समासेन। त्वाश्रयनिष्ठान्माभावस्वव्याप्यवतयोर्वैयधिकरणानधि
करणात्वमर्थः प्रथमतः ज्ञातोऽप्यधिकरणापहस्यसंयोगेन स्वाश्रयनिष्ठान्माभावाधिकरणो तादात्म्येनासंबंधिरूपविरुद्धवस्तुवाचितया प्रतियो

गु. टी०

गिपरत्नानुत्तरतद्वितस्त्वृत्तयैतयोवेयाधिकरणप्रतियोगिवृत्तित्वं द्वितीयेतदभावसामानाधिकरणमिति प्रवृत्तार्थः अत्र द्वितीये व्याप्यपदसंयोगा
द्विवारकं अन्यथा स्वसमानाधिकरणसंयोगादेरभावसामानाधिकरणस्यैकत्वादौ सत्त्वात् संभवापत्तेस्तत्त्वं इत्यस्य अत्र चेत्सा हि स्वव्याप्यता वच्छेदकाव
धिनाभावोक्तो नायं दोष इत्यत्राह व्यासमेति न च त्रस्वव्याप्यता वच्छिन्नाभावो वाच्यस्तथा चोत्पत्तिकाले स्वव्याप्यत्वात् तत्तत्त्व्यक्तित्वस्य सत्त्वात्
तियोग्यसमानाधिकरणेति न हेयं स्वसमानाधिकरणता वच्छिन्नाभावस्तत्प्रसिद्ध इति न व्याप्यतं व्यर्थं न पापिसमवायेन व्याप्यतं तदभावश्च वि
वृत्तित्वं न चोत्पत्तिकाले समवायेनैकत्वादिव्याप्यकिमस्तीति किंच सामान्याभावनिवेशो हि तादावतिव्याप्तिः द्वित्वव्याप्यता वच्छिन्नाभावा सामा
नाधिकरणस्य द्वित्वे पिसत्त्वादिति शेषाभाव एव निवेश इति भावः ॥ द्वितीयमेकवृत्तित्वं धरा व्याख्यात प्रामितितृतीयं व्याचष्टे स्वाश्रयेति अतः
ताभावाभावतेन प्रवेशो गौरवदाह स्वाश्रयाभावो व्याभावेति एकवृत्तित्वानेकवृत्तित्वयोः स्वयं धरा व्याख्यातसमानेति स्वविशेषणता विशेषे
रास्वव्याप्यता वच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरणत्वे यैयाधिकरणनिवेशे तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणं न हेयं उक्तसंबंधेन स्वस
मानाधिकरणता वच्छिन्नाभावस्तत्प्रसिद्ध इति न व्याप्यतस्यापि वैषम्यमिति बोध्यं समानाधिकरणद्वित्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगित्वं
संयोगादावपीत्यतोऽप्रत्येकत्वस्य हेतुप्रतियोग्यतं द्वित्वविशेषण इदं द्वित्वं तास्यापि द्विव्यापिद्व्यानुपगमेन तेन न तदेकता द्यव्याप्तिः संयोग

राम.

प्रतिकर्मणश्च वृद्धिर्वाहिकं प्रत्येकत्वं स्पष्टे तु नेर्ध्वरोपे भावुः आद्यांतरमादाय तत्र द्वित्वं जायते इत्यर्थे अपे भावुर्द्विविशेषविषयत्वरूपं प्रकृतौ द्वित्वं
मित्यपरेतां दृशवृत्तिगुणविभाजकोपाधिव्याप्यजातिमत्त्वं वाच्यमित्यप्याहुः । तदस्य गुणान्वयितुं प्रतियोग्यं शो गुरात्प्रवेशे शो गोरव्यत आह
तादृशप्रतियोगीति वस्तुतः प्रतियोग्यं शो गुरात्प्रवेश एव लघोपानमप्यानेततादृशक मदि भेदप्रवेशे गोरवादिति बोध्यं । लाघवादाह स्वभा
वेति द्वित्वत्वं सामानाधिकरण्येनासामानाधिकरण्यं तं विशेषणं इव्यवधारणा य गुरात्प्रवेशेति अभावश्चेति निष्पन्नं तारोप्यति शेषः । अत्र
प्रथमाभावे तदहाने द्वित्वादीनां त्वात्र ये स्यात्तत्कालेऽभावसत्त्वात् संभवः । द्वितीयाभावे तदहाने द्वित्वाद्यतिव्याप्तिः प्रथमलक्षणे द्वितीये
त्वव्याप्तिरिति बोध्यं स्वत्वाद्यगतेन अनुगतं लक्षणा माह पदेति जलाजलवृत्तौ वर्तते एकत्वे एकत्वपृथक्त्वेन वर्तते पाजातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः वृ
त्त्यंतेन रूपत्वादेरवृत्त्यंतेन पृथक्त्वसंख्यात्वादेरवृत्त्यासः पृथिव्यपृथिवीवृत्तिवृत्तीत्यादेः शब्दगोरवकटुताभ्यां सागः । भावेति विशेष्ये तद्वृत्तिविशे
षो व्यावृत्तत्वेन ज्ञानेन तत्परमित्यर्थः तापमाणाकरणात्तातादिति मते तादृशज्ञानकरणा परत्वे तु कर्मधारय एव युक्त इत्याह करणेति द्वंद्वसमा
सेहपा ध्व्याप्तेराह पृथिवीवृत्तीति तत्राच कर्मधारयः गुरुत्वेति व्याप्तिशंका मपाकरोति जलेति निजिज्ञादित्यादिना नीलादिजनकता वच्छे
दकपाकगतजातिज्ञानादिजनकता वच्छेदकात्मनो योगगतजात्यादिसंग्रहः । जलविभागव्यावृत्तेत्यनेनेतत्तत्त्वं लब्धं नैमित्तिकेति वृ

गु. शि.

तादिद्रवत्वमात्रवृत्तितारतम्यस्य तेन ससुवर्गमात्रगतस्य वपार्षि वसुवर्गाद्रिवत्वाद्युद्येद्विरोधितावच्छेदकस्य उपलभ्यकं अतएवानलद्रवत्वावृत्ती
त्येवोक्तननुनेमित्तिकद्रवत्वावृत्तीति अयपविनिषाकास्वीकारेणोक्तजातिभेदाभावात् तादिवोध्यं प्रकाशे परममहत्त्वावृत्तीति पाठे अखंडाभावता
यानवेप प्यं कचित्तु महत्त्वावृत्ती मेव पाठः शुक्लरूपाणामिति पापः पृथिव्योरित्यनुपपन्ने त्वेष्टतस्य शुद्धस्फटिकरूपेण सत्तात्तया वज्रलहृषा
व्याप्तिरिति भावः विशिष्टानामितिसत्त्वं तद्विशेषणत्वमनिरासायेति संप्रदायः। वरक्ततो जातिमत्त्वा अयमिच्छत्वे सतीत्यत्राप्यविशेषणत्वे भाव
नाम्येव च कृतमुचितं। ननु भावनाम्यत्वविशिष्टेति अतएव स्वयंतयेव बध्यतीत्याशयः। कालिकपरत्वयोर्मनोवृत्तिदेशिकपरत्वापरत्ववृत्तिगुणत्वव्याप्य
जातिभूम्यत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिमाशङ्काद् जातिपदं चेति न भ्रमः। नातिव्याप्तिः ननु पृथिवी तेजसोरवयवविद्रवत्वेति व्याप्तिस्तद्द्रवत्वस्यापाकजत्वा
दत आह पाकजत्वमिति एवेनावयवविस्मयच्छेदः मानाभावादिति पत्रनुमानंतत्र प्रयोज्यतावच्छेदकतायापि जातिर्पचाककारादौ पुकादेरप्यपात्र
काद्यनुमानं न स्यात् तत्र पुकादिजन्मतावच्छेदिकैव वा प्रयोज्यसाधारणी जातिरित्याशयः न च जात्यभावेऽपि प्रयोज्यतावच्छेदकमभेद एवोच्यतां सा
क्षात्परं परासाधारणप्रयोज्यत्वस्य दुर्बलत्वात् ननु यदि प्रयोज्यतावच्छेदकतयानजातिसिद्धिस्तदा च परत्तदिजन्मतावच्छेदकं किं स्याद्वाहावयव
विरूपत्वादिति ननु क्वचिदयपविनिरक्तं क्वचिच्छुक्तादिकमिति नियमार्थमवयवचरकत्वादिति नैवेहेतुन वाच्ये सत्राह जातिविशेषरहिततया च वि

राम०

जानीयरक्तत्वाद्यवच्छिन्नेरक्तत्वादिनष्टे तु तेतिजन्मतावच्छेदकतपैवतद्देजात्संस्थित्यनुवतुप्रयोज्यतावच्छेदकपेतिभावः पदाननुययासाक्षात्स्वज
मशब्दतज्जन्मशब्दादिसाधारणश्रुकादिजन्मतावच्छेदकं वैजात्यं यथावत्तत्तत्कुलानादिजन्मतावच्छेदकमाद्यद्यद्वदध्यादिसाधारणं तपा
पाकजन्मतावच्छेदकमपि साक्षात्स्वजन्मरूपद्रव्यतज्जन्मरूपद्रव्यादिसाधारणं सादृश्यापाकेतिसमवायासंबंधावच्छिन्नपाकनिष्ठजनक
तानिरूपितजन्मतावच्छेदिकैवेत्यर्थः नतुप्रयोज्येति तत्तत्समवायस्वजन्मरूपवत्समवेतत्वादिपरंपरासंबंधावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्मताव
च्छेदिकैत्यर्थः । तर्हि ध्येयकादौ कथं रूपमित्यत्राहावयवीतिश्रयः शब्दघटादिस्पृश्याकारात्त्वव्यवहारात्प्रयोज्यनिमित्तपवनं संयोगविशे
षस्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगरूपप्रत्यक्षसत्त्वाच्चास्तत्तत्पानतुप्रकृतेपाकेऽवयविरूपकारणात्वाव्यवहारात् अनुगतप्रत्यासत्त्यभावाच्च किं
तु जनकजनकतेनास्यपासिद्धेरेवेत्याशयः षट्पदार्थीतिश्रमावमाहायषट्गुणात्त्वव्याप्यतात्वादिप्रवेशेनोक्तत्वात्तत्पानतुप्रकृतेपाकेऽवयविरूपकारणात्
त्वव्यवहारात्तत्पानतुप्रकृतेपाकेऽवयविरूपकारणात्त्वव्यवहारात् अनुगतप्रत्यासत्त्यभावाच्च किं
तु जनकजनकतेनास्यपासिद्धेरेवेत्याशयः षट्पदार्थीतिश्रमावमाहायषट्गुणात्त्वव्याप्यतात्वादिप्रवेशेनोक्तत्वात्तत्पानतुप्रकृतेपाकेऽवयविरूपकारणात्
त्वव्यवहारात्तत्पानतुप्रकृतेपाकेऽवयविरूपकारणात्त्वव्यवहारात् अनुगतप्रत्यासत्त्यभावाच्च किं
तु जनकजनकतेनास्यपासिद्धेरेवेत्याशयः षट्पदार्थीतिश्रमावमाहायषट्गुणात्त्वव्याप्यतात्वादिप्रवेशेनोक्तत्वात्तत्पानतुप्रकृतेपाकेऽवयविरूपकारणात्
त्वव्यवहारात्तत्पानतुप्रकृतेपाकेऽवयविरूपकारणात्त्वव्यवहारात् अनुगतप्रत्यासत्त्यभावाच्च किं

गु. टी

कयोरित्यादि अत्रासंपुक्तद्रव्ये मानाभावे पितृतीथ प्ररोवा भुषस्याविभक्तद्रव्यस्य संभवस्तथा हि त्रितंतुकपटारंभके एकतंतुवारंभकसंयोगनाशोत्पत्ति
प्रारंभकपटारंभका परतंतुद्रव्ये नारंभकसंयोगमात्रविरोधिकर्मणा ततदेकतंतुवारंभकेशौ चारंभकसंयोगविरोधिकर्मण्येकः कालः अपत्रि
तंतुद्रव्यसंयोगकपटनाशतंतुद्रव्याकाशादिसंयोगनाशकविभागतंतुवारंभकसंयोगविरोध्यं प्रुद्रव्यविभागायुगपज्जायते अपावस्थितंतंतुद्रव्य
संयोगादितंतुकपटोत्पत्तिस्तंतुद्रव्याकाशादिसंयोगनाशतंतुवारंभकसंयोगनाशश्च ततस्तंतुनाशस्तत्काले चनाकाशकालादिना दितंतुकपट
संयोगा क्रियायाः कारणसंयोगस्य चाभावात् अपतत्पटनाश इति एव महापटस्यापि कुचित्तपात्तंतपात्ते कस्मिंस्ततो क्रियया विभागा दृष्टा
काशादिसंयोगनाशस्तदेव तंतुवारंभके एकत्रांशवारंभकसंयोगविरोधिकर्मण्यं - चंतरे आरंभकसंयोगविरोधिकर्मोत्तरदेशात्मकतंत
तरेचक्रियेत्येककालः अपतंतुकर्मण्योत्तरदेशात्मकतंतुकर्मण्यंतंत्वाकाशादिविभागश्च पुगपदपटोत्पत्तिरुद्रव्यसंयोगनाशः अंश्चाका
शविभागात्तंत्वाकाशादिविभागस्तत्त्वकर्मजनितविभागात्तंतंत्वाकाशादिसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः अपां प्रुद्रव्यसंयोगनाशात्तंतु
नाशस्तंत्वाकाशादिसंयोगनाशश्चाधुना चनपटाकाशादिसंयोगो विनश्यतोऽस्य बाधिकारणत्वाभावात् अपपटनाश इत्यसंपुक्तद्रव्यमुदा
हरंतितन्न हि प्रारणस्यापि द्रव्ये उक्तरीत्या संयोगजसंयोगासंभवे पीतरकर्मधीनसंयोगसंभवादित्ये चास्य बाधुषप्रत्यक्षमपि संभवति विष

राम०

अपेकत्वादेवद्वित्वादेरुत्पत्तिस्तदाद्यावदपेकत्वाद्वितीपहाराएवद्वित्वाद्युत्पत्तेर्नदोष इति बोध्यं च ह्यपदिद्वित्वस्य घटमूलत्वादिदि
त्वाद्यापत्तेनासंभावशरणायाहसामानाधिकरण्यामिहेति एकत्वाद्यापत्तेनासंभवाद्नेकवतीति त्रित्वादेरपि तादृशत्रित्वात्ताद्यापत्वा
द्यावदिति संख्याद्यापत्तेन च संख्यावितेन द्विष्यत्कसंयोगविभागश्चादास एतदेव निष्कृष्टाहस्वाभावेति अनेकवत्ति त्वस्यागुस्तत्वात्ता
दुपेक्ष्य एकत्वान्येतत्कस्वाभावासमानाधिकरण्यास्याप्यवज्ञेः संयोगादेराकाशादिश्रमावसमानाधिकरण्यात्तेनासंभवात्संख्येति
अभावदयं विनष्टेकाश्रयकस्योपघमानेकाश्रयकस्य च द्वित्वासंभवायेन वाच्यं त्यजेनैकत्रयस्याद्वित्वाभावसत्त्वेयिन क्षतिः द्वित्वपक्ष
त्कद्विकपालधर्मादिवारणायाविशेषे संख्यात्वादेरपदेः पराद्वसमानाधिकरणस्य व्यापकत्वं न पराद्वसंभवादाहसमानाधिकरण
महेति किंचिदाश्रयनाशेन पूर्वापाराद्वनाशेऽवस्थिते चैव द्रव्येषु यद्विपराद्वान्नारेत्यतिस्तदोत्रपरद्विधाप्रतिपक्षव्यापकपूर्वपरद्वि
ध्यापकत्वादजग्राहाधिकरणांचेति स्वसमानिति त्वोत्पत्तिरुक्तोत्पत्तिकेत्यर्थः पराद्वद्वितापकुरोत्पत्तिकस्य पराद्वप्राकुरोत्पत्तिकस्य
पराद्वप्राकुरोत्पत्तिकस्य च द्वित्वादेः पराद्वानधिकरणाद्रव्यनिष्ठस्याप्यपकत्वेन पराद्वेऽतनमतिद्वपनिवेशः पराद्वोत्पत्तिरुक्तोत्पत्तिक
स्यरूपादेव्यापकत्वेन पराद्वेऽतद्व्यापिकरणात्पराद्वस्यानुत्पत्तेरतः संख्येति अनेकवत्ति संख्यापरं नातस्तथाभूतेकत्वमादायैवोपताद्वस्य

सः अत्र स्वसमानोत्पत्तिकत्वसमानाधिकाराभावसंख्येति वाच्यं तेन हि ह्युक्त्या स्थायिद्वयैकत्वाद्यापकत्वेन नासंभवः घटावित्यादिघट
श्रवणश्च घटावित्याद्यविवर्तकशेषः प्रकृते एकत्वे च एकत्वानीत्याह वेकत्वद्वयत्वत्रयत्वादिना बोधाग्रं एकशेषत्वावश्यक इत्यर्थः न वा
अवहुवचनस्य बहुत्वं लक्षणापादित्वं चार्थः तपोश्चैकत्वेनोपस्थित्वेनोपस्थिते घटपादभिमतार्थताभाव इति वाच्यं तर्हि हंसावित्या
दौ अपि विभक्तैः पुंस्त्वस्त्रीत्वाद्यर्थकतयाभिमातत्वाभेदेऽप्येकशेषानापत्तेः सुविभक्तौ नानुसामिकातिरिक्ता लक्ष्णोक्तिरुत्प
कार्यकारणभावः कार्यत्वं कारणत्वं च तयोः प्रत्येकं निवेशात् कार्यत्वनिरूपकत्वादिना नुगमः निरूपकत्वे चाश्रयद्वयाप्रतियोगितया
च कार्यकारणपरिभिषेत्तत्रानुगममाशङ्क्या ह कार्यकारणान्यतरेति ० ज्ञानादेर्नासमवायिकारणत्वमिति सिद्धांतमबुरुद्ध्या हात्मान्ये
ति आत्मन्यस्मिन् समवेतत्वात् तत्समवाय्यत्वेनैव न्यर्थः आदिना तत्तमात्रसमवेतान्यत्वसंग्रहः संयोगाविभागे
पमहापमात्रेति यद्द्वयवर्त्तविजातीयसंयोगावयवनीलादिकंपदमवजो जन्म इत्यावयविनीलादेः एकत्वस्येति कारणमिति माकृतेना
नृतिरुतेनेति एकपक्षेनादिपथे हेतुर्वावकेकपक्षेकारणमित्यर्थः तद्वत्तद्वत्तीति तथा च मूलैकत्वानीत्यभिधानं कार्यवित्त्वा
दहतुवित्वाद्युत्पत्त्यर्थमिति भावः यथाश्रुते दोषमाह तदिति विजातीयत्वात्स्वरुतिगुणात्वाप्यथाप्यजातिशून्यत्वाद्वा दोषजातिप

गु. छः
४४

कारणागुणपूर्वकत्वमेवदृश्यमितिभावः अन्यथासंजातीयगुणपूर्वकत्वमियमात्मीकारेकारणयोः परमाश्रयोः २४ सीवंत्रकारणां अहज
भिसंयोगाहोकारणागुणपूर्वकत्वस्यदृष्टत्वादितिभावः कारणाशक्तीतितावसंयोगस्यकारणानाश्रितत्वेपिसंख्यायास्तत्तमविरुद्धमि
त्याशयः बहुत्वानास्याबीजमाहोहसीनेतिद्वाराकाकारणोएकत्वद्वयस्यैवसत्त्वादकारणोएकत्वस्यचत्वंसमवापिसमवेतत्वप्रत्यासत्ताद्य
राकादिकत्तितपातद्वेतसंस्थजनकत्वाभावादिभिश्चद्वयुक्तानारंभादितिप्रवृत्तार्थः आदिपदानास्यायाबीजमाहोवपवीतिद्वारा
ककारणोएकत्वद्वयपताभ्यांचनद्वित्वद्वाराकचयाधारश्चचतुराकाहोत्वित्तमतेकारणादित्ववित्वाहितएवद्वित्ववित्वादिकमित्पाद्विप
द्वैतित्वादिपरमसंगातमेवेत्यर्थः आनुरात्रिकेतिपदमाणादयाद्वाराकंतत्रयात्राकमितिमतेनेत्यर्थः ताभ्यांचेतिपरमाणाद्वयपरवेर
कत्वद्वयादित्वतत्रपारेखएकत्वत्रयात्रित्वमित्येकशेषेणार्थः नचेकत्वसामान्यामधिकप्रवेशेपितस्यद्वित्वसाम्यीजन्यत्वेनद्वित्व
विशेषयतिरत आह नस्वासपश्रितितथाचद्वित्वसाम्यीजन्यत्वतत्रनास्तीतिभावः ननुकार्यापेक्षापामयेकत्वद्वित्वयोः साम्यीभेदोस्तिएकत्व
कारणोएकत्वद्वयस्यकार्यस्यचहेतुत्वात्कार्यकारणादित्वेकारणयोस्तदेकत्वद्वयस्यचत्वादिन्यथाद्याचवेकोपेतितावचद्वित्वसाम
मिजन्यत्वाच्चैतत्सहित्वत्वापतिरेत्येवमूलाशयः यद्यपिमूलद्वित्वपदं त्रित्वपरंतथाचपरमाणाद्वयद्वाराकेचपत्रित्वेनेकत्वसाम्यीजन्य

राम०
४४

[illegible]

ग: छि:

४५

न्यत्रिहस्तामीवच्छिन्नरूपसंयोगस्यैकमेवोचितेनानावपुर्वोद्धेनावपविन्येकस्यैवसंयोगस्यस्वीकारात्तथाप्यप्यवधानवस्थितनान
वपवावच्छेदेनैवैकः संयोगो ननुद्यवहितनानावयवाच्छेदेन संयोगयोः भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अन्यथापीतकृपालात्तरितनीलकपीलद्व
पवच्छेदेनाप्यवयविन्येकदेशिनांनीलरूपस्यैकापत्तेः समनियतेतितद्वच्छेदकतासमद्याप्रावच्छेदकताकेत्यर्थः समनियतदेशत्विसती
तिवाच्यमत्राहमूलानेतिवैजर्त्तवाहारात्वाद्योरपिसंस्थानविशेषविश्रुत्यादिद्यंग्ययोर्विधं च तत्तथाप्यवधाने योरवच्छेदकसत्वेऽन्यथापि
कावच्छेदात्तदसत्वेऽनवच्छेद्यत्वादेववारोहित्विद्विपक्षेपोर्यनवच्छेद्यत्वपिकात्वावच्छेद्यत्वात्तदोषः कालसाधारणावच्छेदककस्य
प्रवेशात्तद्वत्सतिपुण्यदुस्यत्रद्वित्वत्रित्वाद्योः स्वात्वाश्रयभेदज्ञानद्यंग्ययोर्वीरगायसमनियतदेशत्विसतीत्यपिनिवेशपदेशोद्योष्यकत्वेरपि
देशावच्छेद्यत्वंस्वीकृत्येदमित्यनेशदृष्टकैतथात्वेपिद्वित्वादिपक्षेकेनतथेयपरेऽसमानपदस्यैकेद्वियद्यन्तिपर्यन्तविवक्षाफलं दृष्टेपि
तुरूपरसादिकंपरित्यज्याहविभिन्नेतिद्वयेतिद्वयं त्रिहारास्थापितस्यैववद्वत्त्वसमनियतकालत्वात्तद्वयेसंस्थानविशेषज्ञानंवद्व
विस्वाश्रयभेदज्ञानंप्रतिनियतद्यंजकं। संभवेशतिद्वयवत्तिव्वरत्वादिजातेरेवसंस्थानद्यंग्यत्वमभिप्रेतोक्तद्वित्वाद्योगुणत्वासि
द्याऽसिद्धापत्तेरहाद्वयत्वेनेति एकैकपक्षेयोरपिद्यज्जकनियमस्यनियतस्वस्वद्यंजकस्यस्यसात्वादाहस्यैकेकेतिपरस्परा

रामः

४५

यंजकसंगत्वमित्यर्थः तथा चैकपक्षे एकत्वायंजकावधिज्ञानसंगत्वसत्त्वे एकत्वैकपक्षे चैकत्वायंजकसंगत्वमावेन परस्परसंगं
कसंगत्वाभावात्तदोषः द्विपक्षे चैकत्वस्य द्वित्वसंगत्वविपर्ययात् द्विपक्षे चैकत्वसंगत्वमावेन परस्परसंगं
निरूप्यप्रसक्तप्रतिषेधस्याशङ्कते यस्य पीतिरकत्वद्वयेति एकत्वद्वयविषयताधौ धाप्रयुक्तं द्वित्वविषयतधौ धाप्रयुक्तं
स्यैकत्वद्वयविषयकत्वनिर्णये एकपक्षे द्वयज्ञानत्वेनैव द्विपक्षे चैकत्वायंजकतानवच्छेदके एकत्वद्वयज्ञानत्वे द्वित्वसंगत्वमावेन
कैकपक्षे द्वयज्ञानत्वमिति परस्परसंगं कसंगत्वं यंजकत्ववादिनो ह्येवेति वा प्रसक्तप्रतिषेधस्याहं तथा पीत्यादिना तादृशैरसंगै
निरैकत्वद्वयज्ञानत्वेन द्विपक्षे साहचर्येन न कार्यकारणभाव इत्यर्थः मानाभावादिनिरैकत्वाविषयका द्वैकपक्षे स्मरणादितैकपक्षे
यत्कप्रत्यक्षेद्यभिचारद्विपक्षे द्वयविषयसंगत्वत्वेनाहेतुत्वेत्वाहस्वसन्निकर्षेति पद्यपि चरुः संयुक्तसमवापित्वादितैव हेतु
त्वं तथाप्युत्पलनीलरूपपरिभाषायाः सौरालोकत्वसन्निकर्षे धाप्रयुक्तं धाप्रयुक्तं धाप्रयुक्तं धाप्रयुक्तं धाप्रयुक्तं धाप्रयुक्तं
एव सौरालोकापेक्षेयापात आह एकैकेति न तु तथा विधेदोषप्रतिबंधात् स्नेहद्यत्तत्तुपधायकरणाशरीरमनोयोगादियत्तादृशै
स्यतथैव स्नेहस्याभिधक्तिर्धमिचार इत्यत आह यंजकत्वं चेति तेन कदाचिदिति इह मुमल्लहारां प्राशुक्तेरैकत्वद्वयज्ञानस्य द्वि

गु: ति:
४६

एतत्तच्चंजकत्वेननापुसक्तप्रतिषेधइत्यपिबोधांज्ञानलक्षणायांनियतचंजकचक्षुत्वमपेक्षाबुद्धेस्तत्तादृकत्वेपीत्यतश्चाहचक्षु
रिति तैलौकिकत्वस्यास्वीकारादाहविषयेतिअत्रहिपथक्तचक्षुर्देवविषयकत्वादेकत्वदपज्ञानत्वाद्विपथक्तचक्षुर्प्रत्ययित्वरू
पयोग्यतावच्छेदकमितिस्वाद्यञ्जकचंयात्तत्कत्वेसतितद्वद्यञ्जकत्वरूपंप्रतिनिपतचंजकचक्षुत्वंदित्वद्विपथक्तत्वयोरपस
क्तमिति तलौकिकसाक्षारूपकार्पतावच्छेदकधर्मोपिविवेक्ष्य: तथाचपद्वयसंघेनाद्वयेणसहनिरुक्तहेतुमतुततलौकिकविषयितया
त्वावच्छिन्नसापेक्षानिरूपितकारणात्तानवच्छेदकोप: स्वस्वसन्निकर्षत्वातिरिक्तभाववन्निधमेस्तदवच्छिन्नकारणात्तानिरूपितकार्पता
यालौकिकविषयित्वावच्छिन्नावच्छेदकत्ववन्नक्तत्वेसतिलौकिकविषयितयातदवच्छिन्नकार्पतानिरूपितकारणात्तानवच्छेदकोयास्ताद
शोधर्मस्तदवच्छिन्नकारणात्तानिरूपितकार्पतायास्तादृशावच्छेदकत्वचवेतिफलितंप्रथमंलौकिकत्वानुपादानेविषयितयादित्वाद्य
वच्छिन्नकार्पतानिरूपितकारणात्तानवच्छेदकमाश्रयमेवज्ञानत्वंतस्यलौकिकप्रत्यहेएवप्रयोजकत्वानुपादानेविषयितयादिततद
वच्छिन्नस्वनिरुक्तचक्षुत्वाद्विपथक्ताहोसर्वसिद्धमितिबाधापत्तिर्हितीपतदनुपादानेतादृशानवच्छेदककृपयक्तदपज्ञानत्वंतदवच्छि
न्नस्वनिरुक्त्यत्वेनद्विपथक्ताहविति सिद्धसाधनमतस्तदुभयसंयुतंअत्रस्वपहंपहृदयाज्ञाहिसममिद्याहजप्रथमयत्पराधपरतत्पह

रामः
४६

येनेतिपत्यदार्थपरं शब्दं च सत्यज्ञानुपादाने येनेतिपत्यदेन द्वित्वमहरो द्विपथत्वं स्पष्टित्वा अत्र कावचिज्ञानद्यं गतवायाघापत्रिरेक
त्वमाहरोचद्यमिचारः स्यादस्मदुपादानं विशेषानुपादाने स्वपदेनादित्वैकत्वोर्महरो द्विपथत्वं कैकपथत्वं योरवधिज्ञानद्यं गतवाया
धद्यमिचारविति बोध्यं द्वित्वद्विपथत्वं योर्लौकिकपथत्वं हेतुशयभेदज्ञानस्यैकरूपेणैव हेतुत्वमिति न तदा दायप्रतिमिपत्तद्यं जकद्यं
गत्वा अत्र यद्यपि स्वापदतमदाभ्यां द्वित्वद्विपथत्वं योर्महरो प्रतिपोतिवः सिद्धसिद्धिभ्यां निषेधासंभवः रूपरसादिसंग्रहो च सिद्ध
साधनं तथापि पत्वात्तत्ताभ्यानुगताभ्यां सामान्यव्याप्तिमभ्युपेत्येवं वस्तुतः सीधे येनेतिपत्यदार्थमेव तत्पदाभ्यां निवेशतदद्यं जकद्यं ग
त्वाद्यं जकपावदद्यं गत्वाभ्याभावः साध्यः अस्ति चेकत्वादवेकपथत्वाद्यद्यञ्जकद्यं गत्वाद्यं जकपावदद्यं गत्वा
भ्याभावः न चैवं द्वित्वद्विपथत्वाद्यद्यञ्जकद्यं गत्वाभावसिद्ध्यर्थं सामान्यव्याप्तेरशयरातपक्षधर्मजावलतम्यसाध्यप्रतिपोतिप्र
सिद्ध्यर्थमुभयाभावसाध्यत्वा नुरागतदद्यं जकपाद्यं गत्वाद्यं कतावच्छेदेकयावत्पत्येकतत्तदवच्छिन्नद्यं गत्वाद्यं जकत्वा
द्विकंपावर्तिवाच्यं इति हि का एवमिति विरुद्धहेतुनैवेत्यर्थः तथात्वं परस्परद्यं जकाद्यं गत्वाभीमांसेकेस्तत्र वापुसंयोगानां द्यं ज
कावाह्रीकाराततदभावः साध्यः नैपायिकमते भागासिद्धिमाशंक्या हपरं विति एकावच्छेदेन वर्तमाना इत्यर्थाः शब्दपक्षके लब्धे

गु. ति.
४७

साध्यान्नरमाहयहेतिद्वित्वाद्विपक्षकेनायंप्रकारः द्वित्वाहोद्विपक्षविषयकसाक्षात्कारविषयत्वस्य चंजकत्ववादिनाप्यर्था
कारसातुपदमुक्तत्वात् एकपक्षकद्वयप्रत्ययस्य हेतुत्वद्वयगृहकत्वस्यैवपक्षकमात्रस्य संभावनायात्तुद्वित्वाद्विपक्षकेष्वयं
प्रकारेणोपाधः एकपक्षकविषयकसाक्षात्कारविषये एकत्वेऽपि चराहपरस्परतितथाचपक्षेन सहवक्तव्यहेतुमत्तत्तदज
न्यज्ञानजनकत्वे सति अन्यकिंचिद्ज्ञानजनकत्वस्याभाववदिति फलितं तत्पदद्वयं येनेति यत्पदार्थपां एकत्वे एकपक्षका जन्मज्ञा
नजनकत्वे सति एकपक्षकजन्यकिंचिद्ज्ञानजनकत्वान्नयमिचारः एकेति विशेष्यत्वं सत्त्वं सत्त्वं समानं हेतुत्वमात्रेण यधिकारा
धारणसंभवादि वक्तव्यं फलं दर्शयितुमाहमूलेति आदिरकावच्छेद्यत्वेनेवसंयोगोर्वा रणसंभवात्समनिपतकला र्थमाह नीलत्वे
ति उत्पत्तनीलवर्तिय हेऽवश्यं उत्पत्तत्वमह इति मतेना च यमिचारतत्त आह यत्वेति वृत्तमेकत्ववृत्तीति मतेत्वाद्गजलत्वे
निद्रवत्वाय हृदयं जलत्वाय हेपिकरकाव्यह इत्यभिप्रेत्येवं चैवत्वात्साक्षात्वाद्योर्वा धंसमनिपतदेशत्वेनेतद्वारणसंभवा
दाहद्वयेति आश्रयमेवाय हेरा संयोगाय हेद्वयग्रहः संस्थानाय हेरा द्वाय हे संयोगग्रह इति यमिचार संभवः प्रागुक्तैति सम
निपतावच्छेद्येत्यर्थः देशकालयोर्वा पुरुषीयद्वित्वयोर्वारणा ये द्विपक्षकौ तत्तत्त्वात्वात्वाह लौकिकेति तेन मिलित्वा प्रत्येकचक्षुः

रामः
४७

जनकपोः क्रमोत्पन्नयोर्वैतकर्मणोर्नद्यभिचारः रूपरसयोरप्येकमनोग्राह्यात्वाद्द्विहिरित्येकदेशकालपोर्नानापुरुषीयद्वित्वेपोर्वा
रणापोर्द्वियद्यत्कीत्पुंलाववादाहलौकिकेति लौकिकत्वस्यातिरिक्तस्यास्वीकारेत्वाह एकज्ञानेति कदाचिद्विद्वत्त्वस्य त्रिकरा
मात्रस्थापितयादृष्ट्यापितथात्वे एतत्संभवो बोध्यः निरुक्तैतितथा हि एकदादृष्ट्यवद्वत्त्वे अथ बहुत्वनिर्विकल्पकं दृष्टे इन्द्रियस
त्रिकर्षः ततो बहुत्वविशेषकस्य हृदयनिर्विकल्पके बहुत्वनिर्विकल्पकाले तदाश्रयस्य दृष्ट्या हि विषयकनिर्विकल्पकादृष्ट्या
शेषिसविकल्पकं चऽत्र अथ बहुत्वदृष्ट्यापोर्नाशो बहुत्वदृष्ट्यापोः प्रत्यहं चेति बहुत्वस्य दृष्ट्या विषयकज्ञानकत्वे पिदृष्ट्या बहुत्व
विषयकज्ञानजनकत्वाभावात्साध्यवत्त्वमित्यर्थः वस्तुतस्ततो यत्करोत्येककपाले इन्द्रियसत्रिकर्षनाशे चतुर्थे च मात्रविषयकज्ञा
नसंभवात् विषयस्य पूर्ववत्त्वे नैव हेतुत्वत्प्राग्वदत्र दृष्ट्यात्वेन विशेषणीयमेवेति बोध्यं यत्कैतिस्य कथं हि पृथक् क्रयोमा
हकते एकत्वद्वित्वयोरवश्यं गृह्यतत्र द्यभिचार इति भावः न च भिम्भवाद्वाप्यहं परिमाराय हे परिमाराय हे परिमाराय हे परिमाराय हे वा
इति निरवाते रूपयहा द्यभिचार इत्यत्राह भिम्भवादीति पणो हो हामरजनरगा द्यभिम्भवात्स्वलाको हो हारत्वादि हो वा हस्वो हो सं
को वा हि वशाद्वा हि परिमारा द्यवा त्रजातपस्वनगृह्यते रूपादि कंतु गृह्यते स्वेति न तत्र द्यभिचारसंभवः अनुभवकलहाह

गु: धि:
४८

हसतीति अथ हृत्वादेराशिकत्वापत्त्याभिन्नयोः युगपदुत्पन्नहृत्वादेः समूहत्वं वनसंस्कारयोरुद्बोधकचशादे ध्वकैकस्मृतिहेतु
रेकस्मृतिहेतोश्च ध्वभिचारः तथा एकसाह्वाकारजनकयोरूपैकत्वयोर्जायमानकरणात्तानेयप्रत्येकानुमितिजनकयोः उद्बो
धकतया च प्रत्येकस्मृतिजनकयोः परस्परजन्यप्रत्यक्षजनकयोश्च तथैकानुमितिस्मृतिजनकयोः रूपरसाद्योर्ध्वभिचारः किं
च युगपदुत्पन्नमदृष्टद्वयमिति त्वामत्येकं च ज्ञानजनकं चेति त्रयभिचार इत्यत आह समाद्यविचेतितो वेति वाकारश्चाप्येव रथा
धेति पूर्वसमनियता छेदकावच्छेदानां पक्षत्वमुक्तं । अधुना तादृशानामपितारमहानामेकसाह्वाकारविषयत्वाभावादसिद्ध
पत्तेरेकसाह्वाकारविषयानामेव पक्षतावाच्योपाशयः । अप्रसक्तप्रतिषेधत्वेनारयति परे गोतिविलक्षणविलक्षणवापुंसयोगानां
यंजकत्वोपगमादिमर्थः एकदेशेति तथा वदेशकालसाधारणसमनियतावच्छेदकत्वाच्च निवेशनचेकत्वादेवेकपक्षत्वाद्य
विषयकसाह्वाकारविषयत्वसाध्याभिचाररागपक्षध्वपरस्परानुप्रवेशः कार्यः तयोरेकदेशावच्छेदात्वाभावेन हेत्वसत्त्वेनैवाद्यभि
चारत्कमिकसंयोगयोर्वारणाय विशेषलंघनहेयं न च नाशनाशकभावापन्नयोः संपोगाविभागयोर्ध्वभिचारः नाशको
प्रपक्षाभावेन तयोरेकसाह्वाकारजनकत्वात्तत्तत्काले प्रत्यक्षस्वीकारे समनियतकालत्वमपि निवेशननुविशेष इति बोध्यात्तस्मै

राम०
४८

योगद्वयं बोधं अनुष्ठमस्पर्शं चो रिति विग योग्यात् सूचनापरूपसाधोरित्यादिना रूपस्य साधोः संग्रहः एकं द्विपमाद्यत्वेनाने
शरणासंभवादाह नूपधिरिमाणाघोरिति उभायत्रैव वक्ष्यमाणयोग्यात्फलदानापत्तेरह इवत्वाघोरिति एकं द्विपमाद्यत्वं एकव
हिरिद्विपमाद्यत्वं स्नेह इवत्वं अस्ति विशेषत दुभयग्राह्येद्यमिचारमाशंकाहरणयोग्यात्त्वमिति द्वित्वदिपहृकेनापप्रकार इ
ति नासिद्धि शंका न चेत्यदिन दुभयग्राह्यधर्मभ्युत्पत्तितदोक्तसंयोगवारणापाद्यासंयुतत्वे पादानं व्यर्थं अथ सत्पिस
त्रिकृषा दौतत्तदिदं पामाह्यात् तत्र तदैकं हरावत्तैर्विभिन्नकालोत्पत्तिविनाशपेक्षारणुकवेगकर्मणोद्यमिचार इति चेन्नद
यसमवेनत्वाचेमहदवपवावच्छेदेनत्वकसंयुक्तसमवापस्य कारणात्पातदभावादेव तपोरस्पर्शनत्वाचसाक्षात्कारप्रतिवध
कतावच्छेदकवत्तत्पस्यत्वं कुग्रहणायोग्यात्स्यतपोरभावात् अस्ति च प्रभासं पोगेतत न नृत्तस्पर्शाभाववद्वित्वस्य गुरात्वा
चप्रतिवधकत्वात् इदं तु बोध्यं प्रभाकर्मतत्तज्जन्मवेगयो र्यमिचरः निरुक्ता योग्यात्त्वस्य तपोः सत्वात् किंच दोषाभावस्य साध्याप्रवेशे हो
पप्रभादेः सौरप्रभाद्यभिभवेन ज्ञाद्विपदोषेराचात्रपाग्रहेपि परिमाराग्रहस्वीकारे आवरणवशात् परिमाराग्रहे रूपग्रहात्तद्यमि
चारोद्वार इति दर्शनस्पर्शनोभयग्राह्यगुरात्वाद्याप्यथा जातिशून्यत्वात् तत्र अद्यासंयुतत्वं न ह्येयमिति तु न्यायः उक्तेरीत्याप्रति

88/2(F)

गु. ६:

५०

88
2(F)

निपतद्यंजकाद्यंजानुमानेऽप्योजकात्वं न च द्वित्वसाक्षात्त्वापेक्षाणादित्वेऽप्येहावुद्विजन्मतावच्छेदकत्वेलाववमनुकूलतर्कः साक्षात्कारत्वाच्च
वच्छिन्ननिरूपितविषयतया द्वित्वत्वादेर्जन्यतावच्छेदकत्वसंभवादित्येकदेशिनः अपेक्षावुद्विजन्मतावच्छेदकत्वादिद्वारादित्यंजकात्वमित्यभिमानेन प्रकाशकं भवेत्
न द्वित्वादिद्वित्वं जकेत्यादित्यंजकात्वावच्छेदकः एकात्वं ह्यपज्ञानत्वं बोधयथाप्येकत्वं ह्यपज्ञानस्य तद्यंजकात्वेवेति भावः तुल्यमिति वक्ष्यामि प्रकाशक
मादित्वद्विषयकत्वापेक्षेयैकत्वं ज्ञानस्य कारणात्त्वमनुमानेन पुनरुक्तमित्याशयेनाह ही धितौ कर्तृत्वं तद्विषयत्वं परकीयापेक्षावुद्विजन्मतावच्छेदकत्वात्
हविषेति ननु शतादिसंख्याविशेषग्रहेऽप्येहावुद्विः कारणात्त्वमावश्यं कर्मित्यत्राह सेनावनादाविति जातिविशेषः शतत्वादिः इत्यपीति मूलं वाभिधास्यति
तपनुषज्यते स्वमते विषयपार्यवसानमाशङ्क्याहोपेक्षावुद्विधाधीनेति अधीनत्वं स्वमतेऽप्यस्ति द्वित्वस्य तेन जननादिभावः अपेक्षावुद्विस्त्रिहाराप्यापि
द्वित्वसामान्यज्ञानोत्पत्तिकालेनाशासंभवादाह स्थितिकालमिति कार्योपचारात् कार्ये वाचकपरस्य साक्षात्कारात् तत्राशेषा सामान्यस्य ज्ञानसा
मान्यज्ञानप्रकारित्वं षष्ठ्यर्थ इति स्थितिकाललाभः गुरानाशेनेति पाठे समकालमिति स्थितिकालमिमांसेति तु पुनरुक्तं इह विषयाभावेनापेक्षात्वा
भिधानंतर्हि पौर्वापर्यग्रहः कुत इत्यत्राह पौर्वापर्यमिति मतद्वयसाधारण्यमाह तत्प्रत्यक्षेति ॥ ॥ श्रीमताजयराजमेराण्यापारावविलासिना
सिना ॥ अकारिविकृतिः समकुसंख्याग्रंथोक्तही धिते ॥ ॥ ० ॥ फा० च० द्वितीयालिः छेदा ॥ ॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥ ४॥

(गुणवण्डशिरोमणिदीधिति-विनृतिः ।

श्रीजयराजावरचिता ।

88

2(F)

राम०

५०